

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKI MĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	27
'Aho	Mōnite, 7 Sepitema 2020

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Dr. Pōhiva Tu'i'onetoa

'Eiki Tokoni Palēmia, Lao & Pilisone

Hon. Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e
Tānaki Pa'anga Hu Mai

Hon. Tevita Lavemaau

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Sāmiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmata Afi

Lord Nuku

'Eiki Minisitā Toutai & Ngoue

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &
Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata

'Akosita Lavulavu

'Eiki Minisitā Mo'ui

Palōfesa 'Amelia Tu'ipulotu

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Siaosi Sovaleni

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

Vātau Hui

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'i'āfitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Siaosi Pōhiva

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Semisi Sika

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Mateni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Losaline Ma'asi

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Semisi Fakahau

Fakafofonga Kakai 9, Tongatapu

Penisimani Fifita

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Dr. Saia Piukala

FALE ALEA 'O TONGA

'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 27/2020 FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA

'Aho: Monite 07 'o Sepitema, 2020
am

Taimi: 10.00

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea
Fika 04	:	NGAAHI LAO FAKAANGAANGA: 4.1 Lao Fakaangaanga Fika 11/2020: Lao Fakaangaanga ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngāue Tānaki Pa'anga Hū Mai 2020 4.2 Lao Fakaangaanga Fika 12/2020: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Lao 'o e Konisitutone 'o Tonga 2020

Fika 05	:	<p>NGAAHI LIPOOTI KOMITI:</p> <p>5.1 Lipooti Fika 1/2020 ‘a e Kōmiti Tu‘uma‘u ki he ‘Atakai mo e Feliuliuaki ‘a e ‘Ea (Fekau‘aki mo e Lao Fakaangaanga ki he Koloa Vai 2020)</p> <p>5.2 Lipooti Fika 1/2020 ‘a e Ongo Kōmiti Fekauáki - Komiti Tuúmaú ki he Lao mo e Kōmiti Tu‘uma‘u ki he Ngaahi Me‘a Fakasōsiale (Fekau‘aki mo e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Fakalelei ‘Atamai 2020)</p> <p>5.3 Lipooti Fika 2/2020 á e Ongo Komiti Fekau‘aki - Komiti Tu‘uma‘u ki he Ngoue mo e Toutai mo e Komiti Tu‘uma‘u ki he Ngaahi Me‘a Fakasosiale (Fekau‘aki mo e Lao Fakaangaanga ki he Me‘atokoni 2020)</p>
		<p>5.4 Lipooti Fika 3/2020 ‘a e Ongo Kōmiti Fekau‘aki - Komiti Tu‘uma‘u ki he Lao mo e Kōmiti Tu‘uma‘u ki he Ngaahi Ngāue ki Muli, Malu‘i mo e Fefakatau‘aki (Fekau‘aki mo e Lao Fakaangaanga ki he ‘Inivesi Muli 2020)</p> <p>5.5 Lipooti Fika 5/2020 ‘a e Komiti Tu‘uma‘u ki he Lao (Fekau‘aki mo e Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Va Fakangāue 2020)</p> <p>5.6 Lipooti Fika 4/2020 ‘a e Komiti Tu‘uma‘u ki he Lao (Fekau‘aki mo e Fokotu‘u Faka-Fale Alea Fika 1/2020)</p>
Fika 08	:	Ngaahi Me‘a Makehe
Fika 09	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga	8
Lotu	8
Ui ‘a e Falé	8
Poaki.....	9
Me’a ‘a e Sea.....	9
Ke alea’i fakalukufua Lipooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea 2019 & 2020	9
Kei hao pe Tonga ni mei he Vailasi Kolona	10
Hao kotoa kau folau Tonga mei muli he sivi ki he kolona vailasi	10
‘Aukai fakafonua hono tolu ki he māhina ko Sepitema	10
Fakafoki ‘Apiako Fokololo e Hau ki he malumalu Potungāue Ako	10
Kamata polokalama kai pongipongi ma’a e fānau lautohi pule’anga	11
Kamata fepuna’aki faka-komēsiale Kautaha Lulutai ‘aho 19 māhina ni	11
Ngaahi fokotu’utu’u fo’ou Poate ngaahi pisinisi e Pule’anga.....	11
Lele lelei pe Patiseti ngāue e Pule’anga ki he ta’u fakapa’anga fo’ou.....	11
Teu foaki kī fale ‘e 30 he langa afā he uike ni	12
Lele ‘i matangi ngāue ke fakaivia ngāue kakai fefine.....	12
Kamata ngāue’aki Lao Hala Pule’anga & Lao Fefononga’aki Hala Pule’angá 2020 ‘aho 1 ‘Okatopa	12
Kole ko e fiema’u vivili e ngaahi Hala Holopeka.....	13
Tali Palēmia ki he kole fiema’u vivili ngaahi Hala Holopeka	14
Fehu’ia pe ‘oku kau Tongatapu 8 he ngaahi tokoni fale lālanga e Pule’anga.....	15
Tali Palēmia ki hono fehu’ia polokalama tokoni fale lālanga.....	15
Puipuitu’a nounou e Lao Fakaangaanga Fika 11/2020	16
Fakama’ala’ala he Lao Fakaangaanga fika 11/2020	17
Poupou ke tali mo fakamālō’ia Pule’anga hono fakahū mai e Lao.....	18
Poupou ke tali Lao ke to e mā’opo’opo ange hono tānaki e tukupau fakatau.....	18
Lau tu’o 3 pea pālōti’i ‘o tali e Lao Fakaangaanga fika 11/2020	20
Fakamālō’ia hono fakapaasi Lao Fakaangaanga fika 11/2020	20
Pālōti’i ‘o tali Lipooti fika 1/2020 Kōmiti ‘Atakai mo Feliuliaki ‘Ea	21

Lao Fakaangaanga ki he Koloa Vai 2020	22
Pālōti'i 'o tali Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Koloa Vai 2020.....	23
Lipooti Fika 1/2020 Komiti Tu'uma'u ki he Laó mo e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosialé	24
Ola ngāue e Kōmiti Lao ki he Lao Fakaangaanga fika 8/2020.....	25
Fakama'ala'ala ki he natula e ngāue ki he Lipooti 'a e ongo Kōmiti fekau'aki	27
Fokotu'u ke tali Lipooti e Kōmiti, Lao Fakaangaanga fika 8/2020 & ngaahi fakatonutonu	28
Pālōti'i ke tali Lipooti Kōmiti fekau'aki mo e fakatonutonu ki he Lao Fakalelei 'Atamai 2020	29
Pālōti'i tali Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fakalelei 'Atamai	30
Lipooti ongo Kōmiti fekau'aki ki he Lao Fakaangaanga ki he Me'atokoni 2020	31
Fakamā'opo'opo ngaahi fokotu'u mei he ongo komiti fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga fika 3/2020.....	32
Pālōti'i 'o tali Lipooti fika 2/2020 ongo Kōmiti fekau'aki he Lao	33
Lao Fakaangaanga ki he Me'atokoni 2020	33
Pālōti'i 'o tali Lao Fakaangaanga ki he Me'atokoni 2020	34
Lipooti fika 3/2020 Kōmiti Lao & Kōmiti Ngoue fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga 'Inivesi Muli 2020	35
Fakama'ala'ala he Lao Fakaangaanga 'Inivesi Muli 2020	36
Ngaahi fokotu'u 'a e Kōmiti	37
Fokotu'u ke tukuhifo Lao 'Inivesi Muli ki Muli mo hono Lipooti ki he Kōmiti Kakato	38
Lao Fakaangaanga ki he 'Inivesi Muli 2020.....	38
Fokotu'u ke tukuhifo kī he Kōmiti Kakato Lao Fakaangaanga 'Inivesi ki Muli 2020.....	38
Kole fakama'ala'ala ki he Lao 'Inivesi Muli pea tukuhifo ki he Kōmiti Kakato	39
Tokanga ki hano fakama'ala'ala kupu 39 Lao 'Inivesi Muli 2020	40
Poupou tukuhifo Lao 'Inivesi Muli ki he Kōmiti Kakato	40
Tu'utu'uni tukuhifo Lao Fakaangaanga 'Inivesi Muli ki he Kōmiti Kakato	40
Lipooti fika 5/2020 Kōmiti Lao fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Vā Fakangāue	41
Lipooti fekau'aki mo e ngāue 'a e Kōmiti ki he Lao Fakaangaanga Vā Fakangāue 2020	42
Kole ke tukuhifo Lao Fakaangaanga Vā Fakangāue ki he Kōmiti Kakato	43

Lipooti Fika 4/2020 Komiti Tu'uma'u ki he Laó fekau'aki mo e Fokotu'u Faka-Fale Alea Fika 1/2020.....	43
Kole tukuhifo Lao Fakaangaanga Vā Fakangāue ki he Kōmiti Kakato.....	44
Lipooti Fika 4/2020 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Lao.....	44
Fokotu’u faka-Fale Alea fika 1/2020	45
Fokotu’u ke liliu fakalea Tu’utu’uni 125 kupu 3(a) & Tu’utu’uni Ngaahi Fakataha Fale Alea.....	46
Fokotu’u ke tali fokotu’u pea lava ki ha mēmipa Kapineti ke fakahū mai hā’ane Lao Fakaangaanga	46
Fale’i fakalao mei he ‘Ateni Seniale ‘oku ne pou pou ki he fokotu’u	46
Tokanga ki he uoungataha mo e laumālie ngāue fakataha.....	47
Tui ‘e ‘i ai e movetevete he Kapineti ka lava mafai ha Minisita ke fakahū mai ha’ane Lao taautaha.....	48
Kole ke ua fale’i fakalao koe’uhi ko e ngaahi fakafekiki mo e faka’uhinga fakalao ne hoko kuohili.....	49
Tui kei malava pe Minisita ke fa’u Lao telia ha fetō’aki kehekehe he Kapineti.....	49
Fokotu’u ke pelulā Fale Alea ki he fiema’u ‘a e Konisitūtone	50
Pou pou ki he fokotu’u Pule’anga ka ko e fakatokanga na’a hoko ha movetevete ngāue Kapineti	51
Fakamā’opo’opo ngaahi fakakaukau fekau’aki mo e Fokotu’u fika 1/2020	51
Tui ‘ikai fepaki ngāue Kapineti ka ma’u Minisita mafai ke fa’u Lao Taautaha pea to e vave ange ai ngāue	52
Fehu’ia ko hai te ne fua fakamole ki he fa’u Minisita ha’ane Lao Taautaha	52
Pou pou ki he fokotu’u Pule’anga kae tokanga ki he ma’uma’uluta e Kapineti.....	53
Fakamahino fokotu’u Kōmiti Lao ke liliu Tu’utu’uni Ngāue Fale he ‘oku lolotonga fepaki ia mo e Konisitūtone	54
Fiema’u fale’i fakalao hono ua fekau’aki mo e Fokotu’u fika 1/2020.....	55
Tu’unga ‘i ai ngaahi Lao Fakaangaanga Pule’anga ke fakahū mai ki Fale Alea	55
Kelesi.....	56

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Monite, 07 Sepitema 2020

Taimi: 1013-1018 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki, kole atu ki he Fakafofonga Ha’apai 12 ke tataki mai ‘a e lotu e pongipongi ni.

Lotu

(Na’e fakahoko ‘a e lotu kamata ‘o e Fale Alea ki he pongipongi ni ‘e he Fakafofonga Ha’apai 12, Mo’ale Finau, ‘aki ‘a e himi 400)

<005>

Taimi: 1018-1023

(Kei hoko atu pe ‘a e lotu)

<007>

Taimi: 1023-1028

(hoko atu e lotu)

<008>

Taimi: 1028-1033

(Hoko atu Lotu)

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke ui e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale.

Ui ‘a e Falé

Tokoni Kalake Tepile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. Tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga Nōpele pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Fale ki he pongipongi ni, ‘aho Monite 7 ‘o Sepitema 2020.

(Lele heni taliui e Hou’eiki Mēmipa)

Tokoni Kalake Tepile: ‘Eiki Sea kole ke u to e fakaongo atu hono ui ‘o e Falé, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, ‘Eiki Minisitā Polisi mo e Ngāue Tamate Afí, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu.

Poaki

‘Eiki Sea ‘oku kei hoko atu pē ‘a e poaki ‘a e ‘Eiki Tokoni Palēmia mo ‘Eiki Nōpele Vaha’i. Ko e ‘Eiki Minisitā Ngoue mo Veivosā Taka ‘oku na poaki mai pea mo e Tu’i’āfitu. ‘Eiki Sea ko e ngata’anga ē tali ui ‘o e pongipongi ni ko e Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai tali mai honau ú ‘oku ‘i ai ‘a e tui ‘oku nau me’a tōmui mai pē. Ko e Sea ‘o e Fakafofonga Nōpele ‘o Niuafou’ou mo Niuatoputapu ‘Eiki Sea ‘a ia ne ‘atā pea fakahoko ‘a e fili si’i ‘i he ‘aho 31 ‘o ‘Aokosi 2020, ‘oku kei fakatatali ke fakafoki mai ‘a e tohi fekau ‘o e filí mei he Komisoni Filí ‘o fakahā mai ‘a e ola ‘o e fili si’i ko ia. Mālō ‘Eiki Sea.

Me’a ‘a e Sea

‘Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘Afio ‘a e Tolu Taha’i ‘Otuā ‘i hotau lotolotonga. Tapu pea mo e Hau ‘o e ‘Otu Tongá Tama Tu’i Tupou VI. Tapu pea mo e Ta’ahine Kuini Nanasipau’u. Tapu pea mo e, hona Falé. Tapu atu ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Minisitā, tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kau Nōpele. Tapu pea mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai mālō ho’omou laumālie lelei he pongipongi ni. ...

<009>

Taimi: 1033-1038

‘Eiki Sea: ... Hou’eiki ko ‘etau ‘a’ahí na’e lava ‘o fakahoko ngaahi uike kuo ‘osi atú pea ‘oku fiefia ‘aupito ke fakahoko atu na’e lava lelei pē ‘a e ngaahi folau ki muli ki Tokelau mama’o pehē foki ki Ha’apai mo Vava’u pea kuo folau mai e Hou’eiki pea ko u, sai pē ‘oku mou laumālie lelei. Neongo pē ‘oku ‘i ai e ni’ihi ‘oku poaki tōmui mai koe’uhí ko e ngaahi feliuliuaki ‘i he fetu’utakí. ‘Oku ‘i ai pē ‘amanaki ‘e kakato mai ‘etau Falé ‘i he uike kaha’ú pē ko e kongā kimui ‘o e uiké ní.

Hou’eiki ko ‘etau ‘asenitā mou me’a hifo ki ai ko e ngaahi Lao Fakaangaanga eni ‘oku fokotu’u mai mei he Pule’angá ‘e 2 pea ko e ngāue lahi na’e tukuhifo ki he ngaahi kōmití kuo fakakakato mai pea ‘oku lipooti ia ki Falé ni.

Ke alea’i fakalukufua Lipooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea 2019 & 2020

Hangē ko ia ‘i he’etau ‘asenita fika 5 mou me’a ki ai. Hou’eiki ko e ngaahi lipooti mei he ‘A’ahi Faka-Fale Aleá na’e ‘osi fakahū mai e lipooti ki he ta’u kuo’osí 2020 ka ‘oku fakatatali e ngaahi lipooti ko iá koe’uhí pē ke maau mai mo e Lipooti ki he ‘A’ahi Faka-Fale Alea 2020 ke fakahū fakataha mai pē ki Fale Aleá ni ke, mo alea’i fakalukufua pē ‘a e 2019 mo e 2020. ‘A ia ‘oku ‘i ai ‘a e ‘amanaki ‘e kakato ‘a e ngāue ‘a e kau sekelitali ki he lipooti ko iá mahalo pē ki he kongā ki mui e uiké ní. Ko u tui mahalo ko ‘ene kakato mai e Falé ki he uike kaha’ú te tau hoko atu leva ki ai hili ‘etau ngāue ki he ngaahi Lao Fakaangaanga ‘oku ‘amanaki ke fakahū mai mei he Pule’angá. ‘I he pongipongi ní ko u tuku e taimi makehe ma’á e ‘Eiki Palēmiá pea mo e Fakafofonga Ha’apai 12 ka ko u fie fakalea atu ki he ‘Eiki Palēmiá me’a mai.

Kei hao pe Tonga ni mei he Vailasi Kolona

‘Eiki Palēmia: Fakatapu atu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea pehē ki he Hou’eiki kotoa ‘o e Fale ‘Eiki ni. Fakamālō atu e Feitu’una ‘Eiki Sea laumālie lelei ke ‘oatu ha ki’i lipooti nounou ki he tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e Pule’anga mo e fonuá he lolotongá ní.

Ko e ‘uluakí ‘oku ou fiefia ke fakahā ki he Feitu’una Sea ‘oku kei hao pē ‘a e fonuá mei he mahaki faka’auha fakamāmani lahi ko ia ko e KOVITI-19 pea ‘oku kei hokohoko atu pē ‘a e ngāue mālohi ‘a e Pule’angá mo hono ngaahi kupu fekau’aki kotoa pē ke fakapapau’i ‘e malu ‘oku ‘ikai ha mo’ui ‘e mole he kakai ‘o e fonuá ‘o Tupou mo hou’eiki. Ko u fiefia pē fakamālō heni ki he ‘Eiki Minisitā Mo’uí kae pehē ki he ‘Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC mo kinautolu ‘o e kau *frontliners* ‘i he ngāue mamafa ko ení ke malu’i hotau fonuá ‘o a’u mai ki he ‘aho ni. ‘Oku ‘ikai ko ha ki’i ngāue si’isi’i eni ‘oku ‘i ai e fakamālō ki he Siasi ‘o Sīsū Kalaisi mo e Kau Mā’oni’oni he ‘Aho Kimui Ní he ‘omai ‘a Makeke ki he fakalelei’i ke ‘omai ki ai hotau kakai mei muli ‘i he kaha’ú ‘o *quarantine* ki ai. Ko e tokoni ia ki he ‘api sōtiá ‘i Fua’amotú hono ‘omai ‘e he ‘Eiki Minisitā ‘o e Tau Malu’i Fonuá.

Hao kotoa kau folau Tonga mei muli he sivi ki he kolona vailasi

Ko hono uá ne ‘osi lava ‘o tu’uta mai ki Tongá ni ‘a e kakai Tonga ne nau tukuvakā ‘i Fisi ko e folau mai ia hono ua mei Fisi kau folau mo e pekia ‘e taha ko e Tonga na’e ngāue fakafaifekau he Siasi ‘o Sīsū ‘o Kalaisi mo e Kau Mā’oni’oni he Ngaahi ‘Aho Kimui ni pea si’i pekia ‘i Kilipati. Ko e fokoutua kehe pē ia he ‘oku kei hao pē ‘a Kilipati he KOVITI-19 pea mo e toko 25 mei Solomone mo Vanuatu ne nau tau mai ki Tongá ni he Tokonaki kuo’osí pea ‘oku nau *quarantine* kotoa pē ‘i Tanoa *Hotel*. Ko e tesi katoa pea nau toki folau mai ‘o mahino ‘oku *negative* kotoa pē pea nau toki folau mai pea ko e tesi ko ia na’e fai ‘i Tongá ní ko e me’a tatau pē ko e ola tatau pē na’e *negative* kotoa pē mo ia.

‘Aukai fakafonua hono tolu ki he māhina ko Sepitema

Tolú na’e lava lelei hono fakama’u mo hono vete ‘o e ‘aukai fakafonua ‘o e māhina ko Sepitemá ‘i he ‘aho Tokonaki pea mo e ‘aho ...

<002>

Taimi: 1038-1043

‘Eiki Palēmia: ...Sāpate ko eni, pea ‘oku ‘i ai ‘a e fiefia, ‘i he falala kakato ‘a e Pule’angá ki he ivi mo e māfima’i ‘o e ‘Otua, ke ne malu’i ‘a e fonua ni ‘i he KOVITI-19, lolotonga ko ia ‘oku te’eki ai ke ma’u ha faito’o ki he mahakí.

Fakafoki ‘Apiako Fokololo e Hau ki he malumalu Potungāue Ako

Ko e tu’unga ki he ako, fakafie’ia ‘aupito ‘a e taki lelei ‘a e ‘Eiki Minisitā Ako, pea kuo kamata ke tau sio ki ha ngaahi ola lelei pea huufi mo e ngaahi fale ako kehekehe na’e maumau’i ‘e he Saikolone ko *Gita*. Kuo tu’utu’uni e Kāpinetí ke fakafoki mai ki he malumalu ‘o e ‘Eiki Minisitā Ako ‘o e Ako Ngāue, ‘a e ‘Apiako Fokololo e Hau, ‘Apiako Folau Tahī ko ia Fokololo e Hau, ‘a ia na’e ‘ave ‘i he ta’u kuo ‘osi ki he kautaha fakapisinisi ‘a e Pule’angá ki he folau vaka tahī ko e *FISA*, koe’uhí ko e ngaahi palopalema na’e ‘ikai ke fai ha ‘amanaki ki ai ‘e hoko, pea mo e ngaahi palani ki he kaha’ú ‘a e Potungāue Ako ki he va’a ko ení ke toe lelei ange mo toe hiki ke fakavaha’apule’anga ange, pea ko ia na’e fakahoko ai e tu’utu’uni. Na’e ‘osi lava ‘a e fakataha

‘uluaki ‘a e ‘Eiki Minisitā Ako mo e kōmiti pule, ‘a ia ‘oku fili hono kau mēmipa ‘o kau ai pē ‘a e fakafongā ‘o e ngaahi kautaha vaka tahi.

Kamata polokalama kai pongipongi ma’a e fānau lautohi pule’anga

Na’e kamata mo e polokalama *breakfast*, kai pongipongi ‘a e fānau lautohi si’i ‘i he Tusite mo e Tu’apulelulu kuo ‘osi ko e *weet-bix* mo e *cereal*. Ko e taumu’a ke nau ako ke kai mo’ui lelei, pea ke fakapapau’i ‘oku nau ma’u ‘a e me’akai ‘i he pongipongi kimu’a he ako. Ko e ako ke ‘i ha sino pē ‘oku mo’ui lelei. ‘Oku ‘amanaki ke to e lele mo e polokalama ako mei ‘api ‘a e potungāue ‘o fakafou ‘i he lētiō mo *tv* mo e ‘initāneti he uike ni, ‘oka maau ‘a e fokotu’utu’u ki ai. Ko e ngaahi lēsoni ko ia na’e ako ‘i he polokalama na’e ‘osi fakalele he kuohilī ‘oku tokoni ia ke toe fakalelei ange ‘a e polokalama hono ua ko eni, ko e teuteu aipē na’a faifai pea tō mai ‘a e KOVITI-19, kuo ‘osi mateuteu pē ki ai ‘a e potungāue ki hono ako’i ‘a e fānau mei ‘api, tatau ki he lautohi pule’angá pea mo e ngaahi kolisi.

Kamata fepuna’aki faka-komēsiale Kautaha Lulutai ‘aho 19 māhina ni

Ko hono 5 ko e tu’unga ‘a e kautaha fakafonua ko ia ‘i he fefolau’aki vakapuna fakalotofonua ‘a e Lulutai *Airlines*, ‘oku lau uike pē pea ma’u ‘a e laiseni ke fakangofua ‘a e fepuna’aki ‘a e *air operators certificate*, pea fakahoko ‘a e fepuna’aki fakakomēsiale ‘aho 19 ‘o Sepitema 2020, ‘a ia ko e Tokonaki ia ‘o e uike kaha’u. ‘Oku mahu’inga ‘aupito ki he Pule’angá ke fakapapau’i ‘e malu mo e hao ‘a e kakai ‘o e fonua pea pehē ki he fakahoko ‘a e sevesi ‘oku lelei mo toe ma’ama’a ange neongo ‘a e fu’u taimi faingata’a ni, pea neongo ‘oku lahi ange ‘a e ngaahi kautaha vakapuna kuo tu’u ‘enau fakahoko fatongia ‘i māmani ko e ngāue ‘a e KOVITI-19.

Ko e 7 ne fakahoko, na’e fakahoko ‘a e fefolofolai mo ‘Ene ‘Afioó, Kingi Tupou VI, pea mahino e pou pou kakato ma’u ‘a e Kāpineti mo e ngaahi tūhulu mo e ngaahi mape folau, kuo fakateunga’aki ‘a e Kāpineti ki he lelei fakalukufua ‘a e fonua mo hono kakai, pea ‘oku mau laukau ai.

Ngaahi fokotu’utu’u fo’ou Poate ngaahi pisinisi e Pule’anga

Ko e 8, kuo lava foki ‘a hono fokotu’utu’u fo’ou e ngaahi Poate Ngāue ‘i he ngaahi pisinisi ‘a e Pule’anga, pea mo kinautolu kuo fili ke nau fakafongā, fakahoko fatongia ‘i he ngaahi poate takitaha, ‘e toe lelei ange ai ‘a e ngaahi sevesi ‘e fakahoko ‘e he kakai ‘o e fonua.

Lele lelei pe Patiseti ngāue e Pule’anga ki he ta’u fakapa’anga fo’ou

Kuo ‘osi eni ‘a e māhina ‘e 2 ‘o e ta’u fakapa’anga fo’ou, pea ‘oku kei lele lelei pē ‘a e patiseti ‘a e Pule’anga, ‘o fakatatau ki he palani na’e ‘osi fokotu’utu’u pea tali ‘e Fale Alea, ‘o fakakau ki ai ‘a e ngaahi fakamole ‘i hono malu’i ‘a e kakai ‘o e fonua, ngaahi pisinisi taautaha, ngaahi pisinisi ta’efakapule’angá, mei he ha’aha’a ‘o e KOVITI-19, pea ke ‘oua ‘e faingata’a’ia faka’ikonōmika ‘e fonua pē uesia ‘a e mo’ui ‘a e kakai, kae kehe pē ke mahino ‘oku ma’u ha’anau ngāue pea ke fakakakato ‘enau fiema’u vivili ki he hala ‘oku lelei ke nau fononga, fefononga’aki ai mo langa faka’ikonōmika, ma’u ha’anau tangikē vai inu, pea ke ngāue ...

Taimi: 1043-1048

‘Eiki Palēmia: ... he houa ‘e 24 ‘enau ma‘u‘anga vai fakakolo pea ke nau mo‘ui lelei ai mo nau lava ‘enau ako. Pehē foki ki he palani ke fakalelei ‘a e mala‘e vakapuna kau ai mo e mala‘e vakapuna e Ongō Niua mo e fanga ki‘i uafu mo e taulanga ‘o e fanga ki‘i ‘otu motu ko honau fetu‘utaki‘anga ia ‘o hangē ko hotau halapule‘anga ‘oku tau lele holo ai ‘i Tongatapu ni, Vava‘u lahi, mo e ngaahi motu lalahi ‘o Ha‘apai, ‘Eua mo Niua. Lahi e fanga ki‘i uafu he ngaahi ‘otu motu ko eni kuo maumau ia ‘i he Saikolone ko *Gita*, Saikolone Nino pea mo e Saikolone Hālōti. Ko e fanga ki‘i motu ‘e ni‘ihi he ‘oku fiema‘u ke fakaloloto honau taulanga. Ko e ngaahi fiema‘u vivili eni ia kuo fu‘u fuoloa kuo senituli ‘oku te‘eki ai ke fai hano fakalelei‘i pea fai ‘a e ngāue ki ai.

Teu foaki kī fale ‘e 30 he langa afā he uike ni

10. ‘Oku kei lele pē ‘i matangi ‘a e ngāue e Pule‘anga ki he ngaahi langa fale afā. ‘Oku ‘amanaki ke toe foaki atu ‘a e ngaahi kī mo e ngaahi fale ‘e 30 ki he fāmili ‘e 30 ‘i he uike ni.

Lele ‘i matangi ngāue ke fakaivia ngāue kakai fefine

11. ‘I he taimi tatau ‘oku lele pē ‘i matangi ‘a e langa ‘a e ngaahi senitā ki he kakai fefine ‘a ia ‘e hoko ‘a e fale tatau ko honau fale lālanga fale koka‘anga mo e fale hūfanga. Kuo ‘osi kamata ‘a e ngaahi ngāue ko eni pea ‘e hokohoko lelei atu ai pē ‘a e ngāue ko eni ke fakaivia e kotoa ‘o e hou‘eiki fefine kotoa pē ‘i Tonga ni.

12. ‘I he mālōlō ho‘atā ‘o e ‘aho ni ‘i he 12:30 lele atu ai ‘a e motu‘a ni ki he *commission* ‘a e tō‘anga vaka ‘a e Uafu Kuini Salote ‘a e Poate Taulanga. Na‘e toe fakalelei mo *upgrade* kae ‘atā ke ngāue‘aki he ngaahi vaka ‘o e fonua.

Kamata ngāue‘aki Lao Hala Pule‘anga & Lao Fefononga‘aki Hala Pule‘angā 2020 ‘aho 1 ‘Okatopa

Faka‘osi pē ‘Eiki Sea fie fakahā atu pē ki he Feitu‘una kuo ‘osi fakamo‘oni huafa ‘a ‘Ene ‘Afioó ke hoko ‘a e ongo fo‘i lao na‘a tau tali ‘a ia ko e Lao ki he Hala Pule‘anga mo e Lao ki he Fefononga‘aki ‘i he Hala Pule‘anga ko e lao pea ko e faka‘amu ke kamata e ngāue ‘a e ongo fo‘i lao ni he ‘uluaki ‘aho ‘o ‘Okatopa 2020. ‘Oku ‘i ai ‘a e fakamālō lahi ki he ‘Eiki Minisitā ‘o e Ngāue Lalahi he *initiative* ko eni pea pehē foki ‘Eiki Minisitā Pa‘anga ‘i he pou pou ‘i he ngāue ko ia pea pehē ki he ‘Eiki Minisitā Lao Le‘ole‘o. ‘Oku ou ‘oatu ‘a e fakamālō ma‘olunga mei he motu‘a ni pea ki he, mei he Kapineti ki he Feitu‘una Sea mo e Tokoni Sea ‘o e Fale Alea pea pehē ki he ‘Eiki Sea ‘o e Kōmiti Kakato ‘i he ngāue lahi ‘i hono tataki lelei hotau Fale ni mālō ‘aupito ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Fakamālō atu ki he ‘Eiki Palēmia he lipooti he pongipongi ni ki he Fale, me‘a mai Ha‘apai 12.

Mo'ale Finau: Tapu atu ki he Feitu'una 'Eiki Sea mālō e laumālie e Feitu'una, tapu ki he 'Eiki Palēmia 'o Tonga pehē ki he Hou'eiki Minisitā pehē ki he Hou'eiki Nōpele pea pehē ki he kau Fakafofonga 'o e Kakai. 'Eiki Sea 'oku ou fokoutua hake pē he pongipongi ni ke u 'oatu mu'a e ki'i fiema'u ko eni. 'Oku ou kole fakamolemole pē heni Sea ki he Hou'eiki koe'uhī na'a taku 'o pehē kuo fai ha lipooti ia 'o e 'a'ahi ka 'oku 'i he makatu'unga 'Eiki Sea 'o e tefito'i mo'oni 'o e fiema'u vivili pea 'oku ou tui te u tui tatau pē 'Eiki Sea mo e tokolahi he Fale ni 'o fekau'aki hangē pē ko e me'a ko ē na'e mea 'aki he 'Eiki Palēmia 'Eiki Sea ko e ngaahi fiema'u vivili.

Kole ko e fiema'u vivili e ngaahi Hala Holopeka

Ko e fiema'u ko eni 'Eiki Sea ko e Hala Holopeka 'a ē kuo tu'o lahi hono 'ohake he Fale ni pea ko u tui pē mahalo pē na kuo kina e 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki 'i hono 'ohake kae toe fēfē 'Eiki Sea ko e hala pē eni 'e taha ko e *main road* 'o Ha'apai. 'Oku ou 'oatu pē 'a e fanga ki'i me'a pē hangē 'oku fo'ou 'Eiki Sea ke tānaki atu 'oku ou tui he 'ikai ke u toe mole taimi au hono fakaikiiki 'Eiki Sea ne 'osi me'a pē he 'Eiki Palēmia 'i Ha'apai 'o me'a tonu 'i he hala ko eni kae pehē ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga kae pehē ki he Minisitā *MEIDECC* kātoa pē ki he 'Eiki Minisitā ko eni 'o e *MOI* 'Eiki Sea.

'Oku ou tui 'Eiki Sea kuo 'osi 'i loto pē ia 'i he fakakaukau pea mo e palani ka 'oku ou toe tu'u pē he pongipongi ni 'Eiki Sea ke u toe hanga 'o 'oatu 'a e ngaahi me'a ko eni ke me'a ki ai 'a e Hou'eiki Pule'anga 'Eiki Sea. Ko e faha'i ta'u afā pe ko e *season cyclone season* 'Eiki Sea kuo 'osi panaki mai 'osi kamata ke

<007>

Taimi: 1048-1053

Mo'ale Finau : ... ke tātā mai 'a e ngaahi ta'au 'o e, 'a e *season* ko eni 'Eiki Sea. Pea ko ia 'oku ou kole hangatonu pē au ia heni 'Eiki Sea ki he 'Eiki Palēmia mo e 'Eiki Minisitā, ke mou kātaki mu'a kae kumi mu'a ha *fund* ke ngaahi e hala ko eni, koe'uhī he 'oku mahino ko e tefito'i hala pē eni ia 'o Ha'apai. Ko e 'amanaki eni 'Eiki Sea ke ngaahi fakalahi e mala'e vakapuná pea ko e makamaile ia 'oku tau fiefia kotoa ai. Ko e ngāue 'a e Pule'angá 'Eiki Sea ko e ngāue ma'á e fonuá pea 'oku fiefia 'a e kakai kotoa pē.

'Oku ke mea'i pē 'Eiki Sea na'a tau 'a'ahi atu ki Ha'apai 'i he 'a'ahi ko eni, pea lava pē ke u pehē 'Eiki Sea ko e *milestone* eni ia ko 'eku fuofua taimi eni ia ke u 'a'ahi ai au ia ki Ha'apai 'Eiki Sea mo ha ongo Nōpele, 'o na si'i me'a holo 'i ha fanga ki'i vaka 'oku iiki, 'i ha peau ka tau 'alu pē ke fakatū'uta ki he ngaahi motú. Lahi 'aupito 'a e ngaahi me'a 'oku ou pehē 'Eiki Sea te u lava pē ke u lau ko e ngaahi me'a 'oku fakahisitōlia ka 'oku 'ikai haku taimi. Ko e me'a 'oku ou 'ohake heni 'Eiki Sea ko e kole ko eni koe'uhī he ko e hala ko eni, ko e hala ia 'o Ha'apai kātoa mei Lifuka, kātoa mo e ngaahi motú ki mala'e vakapuna, taha pē. Ko e hala ia mei Kauvai mo Vahefoa te nau fononga ki he *CBD* pē ko e *Central Business District* pē ko e feitu'u ko ē 'oku ai e ngaahi komēsialé ki Pangai. Ko e hala ia 'oku fou ai 'a Kauvai mo Foa 'enau 'alu ki he falemahakí ki Pangai. 'A ia ko e ngaahi 'uhinga pē ia 'Eiki Palēmia 'oku ou 'oatu ke tānaki atu pē mu'a mo e kole 'a e motu'á ni, ke mou kātaki mu'a, ka tau hanga mu'a 'o ki'i feinga'i 'a e hala ko eni, koe'uhī ke lava ke tu'u, pea ke lava ke hoko ia ko e, ke kei hoko pē ko homau hala 'i he vahefonuá 'Eiki Sea.

'Oku mea'i pē 'e he Feitu'una 'Eiki Sea 'i he efiāfi faka'osi e 'amanaki ke me'a mai e ongo Nōpelé na'a mau ki'i kaitunu atu he ki'i fo'i fanga ko ení. Na'e tu'u 'emau tēpilé he 'one'oné mau kaitunu, na'a mau sio ki he holo 'a e halá kuo mei a'u ki he loto halá. Na'e me'a mai 'a e 'Eiki Sea kiate au, mahalo pē ko e kimu'a he Kilisimasí te mau Kilisimasi 'i 'olunga, na'e tuhu 'a e 'Eiki Nōpelé ia ki 'olunga. Na'a mau ta'utu mautolu he 'one'oné kae tuhu ia ki 'olunga pea nau, pea u pehē pē 'e au ko e tuhu ki langi, pea u pehē atu 'e 'Eiki Sea ko ho'o pehē mai 'olungá 'i fē? Pehē mai, ko e 'uhingá he 'ai e fo'i *wall* sima ke ne hanga 'o malu'i e tahi, pea tanu ia, ko 'etau ha'u ko ē he Kilisimasí mo e Palēmia mo e 'Eiki Minisitā ko eni 'o e *MOI* te tau kaitunu 'i 'olunga, pea te tau lafo 'etau māta'ú ki tahi. Pea u talaange ki he 'Eiki Seá, 'Eiki Sea, ko e hingoa 'o e ki'i fo'i *bay* ko ení, ko 'Anaseini Tupou Veihola *Bay*. Ko e fakahingoa ia 'e Tupou V 'i he 'Ene 'i Ha'apai he hilifaki kalauni 'o e ta'u ko iá, na'e fai 'ene ki'i maa'imoa he ki'i fo'i fangá, pea na'a ne 'afio ki 'uta, he ko Holopeká ko e kolo fakahisitōlia. Pea 'oku ou tui pē 'Eiki Palēmia, ko e Feitu'una 'oku ke manako ke langa hotau hisitōliá. Pea na'e pehē leva 'Ene folofolá ui 'a e ki'i fo'i *Bay* ko ení ko 'Anaseini Tupou Veihola.

'Eiki Palēmia, tau fokotu'u e misi ko ení ke hoko, tau Kilisimasi heni. Ko u fakaafe'i kātoa e Pule'angá mo e Seá. ko e Kilisimasi ko ení he 'ikai ke to e fai ia he 'one'oné te tau 'i 'olunga, pea 'e kātoa mai 'a Ha'apai kātoa he 'oku nau fanongo mai. Ne u 'osi tohi kia kinautolu mou lotu mai ki he'eku fakamalanga he pongipongi ni. Ko 'enau me'a 'o pehē mai, mau lotu mo 'aukai atu ke ngaahi e Hala Holopeká. Ko ia ai 'Eiki Palēmia 'e 'ikai ke u to e 'oatu 'e au e me'a ko eni, 'oku 'osi mea'i pē 'e he Feitu'una. 'Oatu pē 'eku talamonū te tau Kilisimasi 'i Ha'apai'aveu 'i he *Bay* 'o 'Anaseini Tupou Veiholá *Bay* he ko hotau hisitōlia ia. 'Ofa atu mālō.

Eiki Sea : Me'a mai 'Eiki Palēmia.

Tali Palēmia ki he kole fiema'u vivili ngaahi Hala Holopeka

Eiki Palēmia : Tapu mo e Feitu'una Sea tapu mo e Hou'eiki 'o e Falé, pea 'oku ou fakamālō ki he Fakafofonga Ha'apai 12 he to e fakamanatu mai 'a e kaveinga ko ia Hala Holopeká. 'Oku mou manatu'i pē foki na'e fai 'etau ngaahi feme'a'aki kimu'a pea na'e ai e me'a hake ki 'olunga 'a e Fakafofonga Nōpele 'o Ha'apai, pea na'e fakahoko atu pē ko e ngāue ko iá 'oku 'osi ai pē hono pa'anga ia 'o'ona ka na'e tu'u pē koe'uhi ...

<008>

Taimi: 1053-1058

Eiki Palēmia: ... ko e *COVID-19* pea ko u feinga pē ke u fakahoha'a atu Sea ke mahino ki he Fale ni pea mo e Feitu'una ko e 'uluaki vaka pē ko ē na'e hoko pē foki 'a e faingata'a hoko ia 'i he nino pea mau lele atu 'o vakai 'oku hoko e maumau he 'āhanga hoko e maumau he hala Holopeka, hoko e maumau he uafu ko ē 'i Pangai mo e fōsoa 'o Pangai. Pea na'e 'i ai pē 'a e 'enisinia mo e kautaha Tonga na'a nau ō 'o savea'i. Pea ko e savea'i pea 'omi mo 'enau faka'esitimetri ki he ngāue kotoa. Ka 'oku toe foki ke 'i ai ha me'angāue pea ko e fo'i me'a na'e nau mālie'ia ai he lipooti na'a nau, na'e 'omai e lipooti na'e ki'i maumau si'i pē foki 'a Holopeka ka ko e fo'i, fo'i fanga foki ia 'oku lōloa mo e 'one'one. Ka na'e pehē he lipooti ka to e tō mai ha fo'i afā ko e lele pē fo'i maumau mei hē 'o tau ki he tafa'aki 'e taha kapau 'oku te'eki ke 'ai pea toe hoko pē foki 'a Hāloti ia 'o vave 'oku to e lele pehē pē fo'i me'a ko ia 'o ... ka ko e pangó ne te'eki ai pē ke 'i ai ha'atau

faingamālie ke fai ‘a e ngāue, ngāue totonu mo e me’a kotoa ko ia. Kuo pau ke ‘i ai mo e sima pea mo e ‘ū me’a ko ia pau ke, ‘e sima’i e ngaahi me’a ia ko ē ‘oku ngaahi fu’u poloka toni ‘e tolu ki he toni ‘e fā ‘oku ai hono me’angāue ‘o’ona ‘e ‘omai. Pea ko u fakafeta’i pē ko e ‘uluaki vaka pē ko ē na’e ha’u mei Nu’usila na’e ha’u ai ‘a e tokotaha ko eni. Pea lolotonga pē ‘ene nofo ko ē *quarantine* kuo fetu’utaki ke ‘omai e me’angāue pea ko e me’angāue kuo ‘osi tau mai ki Tonga ni na’a mau tāpuaki’i ia he ki’i katoanga ko eni ‘a e kakai fefine ‘i Makaunga. ‘Oku ‘i ai e fu’u katapila ‘oku ‘i ai e fu’u loli to’o me’a ‘oku ‘i ai e fu’u loli koniteina. ‘Oku ‘i ai, ‘osi fokotu’utu’u mai e ngaahi fu’u ‘oku ‘ai ki he fu’u hā koā, *excavator* mo e me’a ‘oku ‘i ai e misini ai ‘oku ‘alu ‘o tofi mai e maka ko ē mei he tu’aliku ‘o ‘omai he ko e ngāue lahi pea ‘oku palōmesi mai ko e fo’i ‘āhanga ko e fo’i fōsoa ko eni ‘i Tau’akipulu ‘e ngaahi ia ‘e peseti ke 100 ke ‘oua ‘e hangē ko ‘ene tu’u ko ē he taimi ni ke tō mai pē e fo’i afā pea maumau leva ‘a e ki’i ‘a e me’a ko ia. Kapau pē na’e tokanga mai e ‘Eiki Fakafonganga he, ‘i he ngaahi ‘aho ko ē ke ‘oange ke ne hanga ‘o fakalelei’i ka ko u kole ange ki ai ke ki’i tali tali si’i kae ‘omai e me’angāue totonu ke fai ‘aki e ngāue. Pea ‘oku ou tui ko ‘ene uike ua pē tolu mei heni kuo a’u e ‘ū me’angāue ki Ha’apai pea ko e lele kotoa ia ‘a e ngāue ‘i Ha’apai ‘a ia ko ‘enua ngaahi me’angāue totonu pea tau fiefia ai. Kātaki pē ngali tōmui ‘a e ngāue ka ko e, kae ‘i ai ‘a e ngaahi me’a ‘oku ‘ikai ke tau pule ki ai. Ko natula ia ‘i he hangē ko e *COVID* ko eni ne hanga ‘e ia ‘o pule ki mui e me’a lahi ka ko e ki’i faingamalie pē ‘oku tau fai e ngāue ka ko ia ai ‘a e ki’i tali ia ki ai ‘Eiki Sea ‘a e, ke fakamolemole pē ‘a e Feitu’una Sea pea mo e Fale ‘Eiki ni hokohoko atu e ngāue kau ia he ngaahi ngāue ke kamata leva ia mālō Sea.

‘Eiki Sea: Fakamālō atu ki he ‘Eiki Palēmia pea ko e tali ē ‘oku fakafiēmālie ki he Loto Ha’apai uike pē ‘e ua ki he tolu kuo tau mai e me’angāue, fakamālō atu Ha’apai 12, Tongatapu 8?

Fehu’ia pe ‘oku kau Tongatapu 8 he ngaahi tokoni fale lālanga e Pule’anga

Semisi Fakahau: Fakatapu atu ki he Feitu’una ‘Eiki Sea. Fakatapu ki he Hou’eiki Nōpele Fakafonganga e Hou’eiki Nōpele e Fonua, Fale Alea. Fakatapu ki he ‘Eiki Palēmia pea mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti, fakatapu foki ki he Hou’eiki Fakafonganga ‘o e Kakai. ‘Oku ou ‘oatu ‘a e fakamālō fakamālō lahi ‘aupito ki he ‘Eiki Palēmia koe’uhí ko e lipooti kuo tuku mai ‘o, pea lelei ange ai mo mahino kiate kimautolu ‘a e ngaahi polokalama ngāue ko ia ‘oku lolotonga fakahoko he taimi ni ngaahi tu’unga ko ia ‘oku ‘i ai ‘a e Pule’anga. Ko e ki’i fehu’i si’isi’i pē ‘e ‘Eiki Palēmia fakamolemole pē ‘oku fakahoko mai he Feitu’una ‘oku kau ‘a hono langa ko ia ‘a e ngaahi fale koka’anga ko e taha ia ‘a e fiema’u vivili ‘a e Hou’eiki Fafine ...

<009>

Taimi: 1058-1103

Semisi Fakahau: ... ‘i he fehu’i pē he ko e me’a tatau pē ‘oku hoko ‘i he vāhenga ‘a e motu’a ni, ‘oku fu’u fiema’u lahi ‘aupito meimei kolo kotokotoa pē ke ‘i ai ha’anau fale koka’anga ka ko e kole atu ke fakama’ala’ala mai mu’a pē ‘oku kau atu ai mo e, mo kimautolu ko ē ‘a e ngaahi kolo ko eni ‘o e Vāhenga Tongatapu 8, mālō. Mālō Sea.

Tali Palēmia ki hono fehu’ia polokalama tokoni fale lālanga

‘Eiki Palēmia: ‘Eiki Sea, ‘a e, ka u ki’i fai atu pē ha ki’i tali nounou ki he fehu’i ko eni, ‘io, ko e mahu’inga ko ē kakai fefine kātōkātoa pē ‘a Tonga ni, mahu’inga ia pea ko e me’a ia ‘oku fai ki ai ‘a e polokalama pea ‘oku ‘osi fakahokohoko pē ‘a e ‘ū, ‘a e polokalama, pea ‘oku fakahoko mai, kapau ‘oku ma’u ‘a e konga kelekele tuku mai, ‘e vave ange ai e fakahokohoko ko ia ki he langa, pau pē ke mahino ‘a e kelekele, ko e kelekele ia ‘oku ‘osi faka’atā mai ke fai ai ‘a e ngāue, ko e me’a ia ‘oku ki’i tu’u ai ‘a e ngaahi kolo ‘e ni’ihi pea ‘oku fai’aki ko ē hono fakamā, ‘a hono fakahokohoko ko e fo’i poini mahu’inga ia, mālō Sea.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki, tau foki mai ki he’etau ‘asenitā, ko e ‘Eiki Palēmia pē mo Ha’apai 12 na’e kole taimi ki he pongipongi ni. Kātaki ‘oku ‘ikai ko e taimi eni ke tau hoko atu ki he ‘ū me’a makehe, muimui ia ‘i he’etau ‘asenita. Tau foki ki he fika 4, ko e ngaahi Lao Fakaangaanga, Lao Fika 4.1 ‘i he’etau ‘asenita, ko e Lao Fakaangaanga Fika 11/2020, Lao Fakaangaanga ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi, Ngaahi Ngāue Tānaki Pa’anga Hū Mai, ko e lao eni ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga, kapau ‘oku fiema’u ‘e he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘oku tuku atu e faingamālie miniti ‘e 5 ke me’a mai fakamatala nounou kimu’a pea tau lau ‘uluaki.

Puipuitu’a nounou e Lao Fakaangaanga Fika 11/2020

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, tapu pea mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Kapineti, Hou’eiki Nōpele, kae ‘uma’ā ‘a e kau Fakafofonga ‘o e Kakai. ‘Eiki Sea, fiefia ‘aupito ‘i he ma’u ‘a e faingamālie ko eni ‘Eiki Sea ke ‘oatu ha ki’i puipuitu’a nounou pē ki he lao ko eni.

‘Eiki Sea ko e lao ko eni ko e, ko hono fakalelei’i pē ia ‘o e lao motu’a ke faingofua ange hono fakahoko e ngāue fakatānaki pa’anga. Na’e kakato e ngāue ko eni Sea he 2015 ‘Eiki Sea, pea fai mai ai ‘i he ngaahi ‘uhinga kehekehe, toe tānaki atu ki ai mo e fanga ki’i fakalelei ‘o fakatatau ki he fiema’u ‘o e ‘aho mo e kuonga, ko e 2020 eni ‘Eiki Sea. Ko e fo’i lao ko eni ‘oku kau, ko hono tali ‘o e lao ko eni ‘Eiki Sea, pea ‘oku fiema’u leva ke toe fakalelei’i pea mo e tu’utu’uni ngāue ko ē ki he fo’i lao ko eni, pē ko e *Regulation*. ‘Oku kau ‘a e fu’u fiema’u ia ko eni ‘Eiki Sea ‘i he ngaahi me’a ‘oku fiema’u ke fakahoko ‘e he Pule’anga, ke fakafaingofua’i hono tukuange mai ‘a e ngaahi tokoni fakapa’anga ko ē hotau hoa ngāue pē ‘oku fa’a ngāue’aki ki he *Budget Support*. Ko ia ‘oku, ‘oku ‘i ai ‘a e kole ‘Eiki Sea ki he Hou’eiki Mēmipa ke mou, ko e tefito’i lao ia mo hono kakano ‘oku tatau pē, ko e fanga ki’i fakalelei pē ke faingofua ange, pea mo fakalelei’i e founa ngāue ke vave ange hono fakahoko e fatongia ko eni ‘e he potungāue. Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Mālō ‘Eiki Minisitā Pa’anga kole atu ki he kalake ke tau lau ‘uluaki.

Tokoni Kalake: (Lau ‘uluaki).

LAO FAKAANGAANGA KI HONO PULE’I ‘O E NGAAHI NGĀUE TANAKI PA’ANGA HU MAI, 2020

**Ko e Lao Fakaangaanga ki ha lao ke Fakatahataha’i mo Fakalelei’i ‘a e
Lao ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Ngāue Tānaki Pa’anga Hū Mai.**

‘Oku Tu’utu’uni ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he fakataha alea ‘o e Pule’anga ‘o pehē:

1. Hingoa Nounou

1) 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao ki hono Pule'i 'o e ngaahi Ngāue Tānaki Pa'anga Hū Mai, 2020.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau 'uluaki, Lao Fakaangaanga Fika 11/2020, kātaki fakahā mai ho nima.

Tokoni Kalake: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siasia Vailahi Pohiva, Semisi Lafu Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi mo e Takimamata, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, ...

<005>

Taimi: 1103-1108

Tokoni Kalake: ... 'Eiki Minisitā Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula mo e Kau Tau 'a 'Ene 'Afioó, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga pea mo e Palani Fakafonua, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Polisi pea mo e Tāmate Afi, Siosaia Piukala, 'Eiki Nōpele Fika 1 'o Tongatapu, 'Eiki Nōpele Fika 1 'o Ha'apai. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 19.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tali 'a hono lau 'uluaki 'a e Lao Fakaangaanga, kātaki fakahā honau nima.

Tokoni Kalake Pule: 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha fakahā loto ki ai.

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku tali 'e he Fale ni hono lau 'uluaki, ko u kole atu ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga kātaki me'a mai.

Fakama'ala'ala he Lao Fakaangaanga fika 11/2020

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e 'Eiki Sea, pea 'oku ou kole ke u fakamalumu atu mu'a 'Eiki Sea, tala fakatapu kuo kamata'i 'Eiki Sea. Ko 'eku ki'i fakamanatu atu pē 'aku ki he Hou'eiki, ko e fo'i lao ia ko eni na'e 'osi tali pē ia 'e he Fale, 'i he ta'u motu'a pea ko e taimi ko ē na'e 'ave ai ke fai 'a e fakamo'oni huafa 'a 'Ene 'Afioó, ko e ki'i fo'i kupu pē 'e taha na'e toe foki mai 'o fakalelei'i. 'A ia ko e kupu felāve'i pea mo hono fili 'a e *Tribunal* 'a e potungāue, pē ko e kōmiti ko eni, ka 'i ai ha taha 'oku ta'efiemālie ki ha tu'utu'uni pē ko ha 'ū me'a fakatukuhau, 'oku 'ave leva ia ki he kōmiti ko eni ke nau vakai ki ai. 'A ia ko e konga ko ia na'e fakafoki mai ko e 'uhingā ko e fili ko ē 'o e *Tribunal* pehē 'e he kōmiti 'e he Fakataha Tokoni, ko e mafai ko ē ki he fili 'o e Sea 'oku 'i he mafai ia 'o e Fakataha Tokoni. Pea na'e tali pē ia 'e he Pule'angā 'Eiki Sea ke fai pē 'a e mafai ko ia ke fokotu'u mai pē ia pea mei he Fakataha Tokoni, 'a e Sea 'i he kōmiti ko eni, pea ko hono toe leva 'o e kau kōmiti 'oku fili pē 'e he 'Eiki Minisitā pea fokotu'u atu ki he Kāpineti ke nau tali, 'a ia ko e ki'i fo'i liliu pē ia 'Eiki Sea, ko ia 'oku ou fokotu'u atu ke tau tali ai leva fo'i lao ko eni, kae lava ke ngāue'aki 'e he Pule'anga. Mālō 'Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai Tongatapu 4.

Poupou ke tali mo fakamālō’ia Pule’anga hono fakahū mai e Lao

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea, mālō e laumālie ki he pongipongi ni, fakatapu atu ki he ‘Eiki Palēmia ‘o Tonga, kae pehē ki he Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti, fakatapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele kae pehē ‘eku faka’apa’apa lahi ki hoku kaungā Fakafofonga ‘o e Kakai ‘Eiki Sea.

Sea ‘oku ou fakamālō atu ‘i he ma’u faingamālie, ko e tu’u pē motu’a ni Sea ke poupou ki he me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e ‘Eiki Minisitā Tānaki Tukupau. Ko e mo’oni ko e lao ko enī Sea na’e ‘osi fakahū mai ia kimu’a pea na’e ‘osi tali pē ia pea ko hono ‘ave ko e kupu pē ena na’e fakafoki mai ‘a e kupu 69 ‘o e lao, 68 mo e 69 ‘o e fokotu’u ko ia ‘o e fakatonutonu’anga tukupau, pē ko e *tribunal* pea ko ena kuo ‘osi fakalelei’i ‘Eiki Sea, ko e mafai ko ia ko hono fili ‘o e palesiteni tuku pē ki he ‘Eiki Minisitā pea mo e Tu’i Fakamaau Lahi, hono fili ko ia ‘o e palesiteni, ko e felotoi ia kuo fakahoko. Ko e ki’i fō’i, ko e ki’i fō’i fakalelei pē ia ‘e taha Sea, pea ‘oku ‘i ai ‘a e poupou ia ‘a e motu’a ni na’e kau ‘a e motu’a ni ‘i he taimi na’a ku kei fokoutua ai ‘i he fatongia ni hono siofi ‘o e lao ko eni, pea ‘oku ou fakamālō au ki he ‘Eiki Minisitā ‘i hono fakahū mai. ‘E tokoni lahi eni Sea, ‘oku ‘i loto ‘i he lao ko eni ‘i he kupu 8, ‘a e fakakaukau ko ia ‘e ngofua ki hono fokotu’u e tu’utu’uni, ke kamata hono ngāue’aki ko ē ‘a e *cash*, ‘a e *sales register*, ‘i he kupu 8, ‘a ia ko e fakapapau’i ia Sea, kupu 8, (6), hono fakapapau’i ia ko ē ke toe tonu ange ‘a e ngaahi fakamatala tukupau, pea to e tonu ange ‘a e tānaki ‘o e pa’anga tukupau, pea ‘oku ‘i ai ‘a e ‘amanaki ai ki he ngāue ko eni ‘oku fakahoko ‘e he Pule’anga ‘e toe lelei ange ‘enau hanga ‘o tānaki mai ‘a e tukupau, pea ‘oku toe hanga pē ‘e he lao ko eni ‘i he kupu 65 Sea ‘o ne toki fokotu’u ai ‘a e potungāue, mo hono fakahoko ‘o e ngāue ko ia ‘oku nau fai ki he ngaahi tukupau kehekehe, tukupau *CT* pē ko e tukupau ngāue’aki mo e tukupau ko ē Sea ki he vāhenga. ‘A ia ko e lao ko eni ku ou poupou pē au ‘oku mo’oni ‘a e ‘Eiki Minisitā kuo fuoloa Sea hono ngāue mai, mo hono fulifulihi ‘e he potungāue ‘i he ngāue pea mo e kau fale’i fakalao ...

<005>

Taimi: 1108-1113

Mateni Tapueluelu: ... Lao kau *consultant* mei muli pea ‘oku ‘i ai e poupou atu Sea ke tukuange ‘a e lao ko eni ia ke ‘alu kae lava ke fakahoko ‘a e ngāue ‘a e Pule’anga, ko e poupou ia ‘a e motu’a ni Sea ‘i he’eku ‘ilo papau ‘a e tūkunga na’e fai ki ai ‘a e ngāue ‘a e lao ko eni lolotonga ‘a e kei ‘i ai ‘a e motu’a ni. ‘Oku ou fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā pea mo e Pule’anga ‘i he ngāue ‘oku fakahoko mo e poupou atu Sea ke tukuange e lao ko eni ke ‘alu mālō ‘aupito.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku ou fie fakama’ala’ala atu pē kuo pau ke u tu’utu’uni ke tukupau ni ki he Komiti Pa’anga ka ‘oku ‘i ai pē ‘a e faka’apa’apa ki he kole ko eni mei he ‘Eiki Minisitā Pa’anga kapau ‘oku felotoi e Hou’eiki ke tau hoko atu ko e founa pē ia te tau lava ‘o ngāue ki ai ko e hoko atu ki hono lau tu’o ua. Me’a mai ‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o.

Poupou ke tali Lao ke to e mā’opo’opo ange hono tānaki e tukupau fakatau

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea mo e Hou’eiki e Fale ko e poupou atu pē ki he me’a ko ē na’e me’a mai ki ai ‘a e Fakafofonga ‘Eiki Sea. ‘I he ngaahi me’a ‘oku mahu’inga pea ‘oku fuoloa ‘oku fiema’u ia ‘e he kakai tautautefito ki he me’a ko eni fekau’aki mo e misini *cash register*. ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ngata pē he tukuhau ka ‘oku lava ‘o ma’u ai e *receipt* mo e tali totongi totonu ‘oku fiema’u ‘e he kakai ‘i Tonga ni kae ‘ikai ke kei ngāue’aki pē he kau faifakatau e tā *calculator* koe’uhī ‘oku ‘amanaki ke fengāue’aki ‘a e ongo potungāue ia ‘i he me’a ko eni koe’uhī ke lava ‘ikai ngata pē he mā’opo’opo hono tānaki e tukuhau ka ‘oku toe lava ‘o malu’i ai mo e kakai fakatau ‘i he ngāue’aki ko ē ‘o e misini ko eni pea ko e lao ko eni ‘Eiki Sea ko hono fakamatala fakamahino ko e lahi taha eni kuo ‘omai kuo peesi ‘e 10 tupu pea ‘oku ou tui ka ‘i ai ha Mēmipa ‘oku ne fie fehu’i ha me’a ko ‘ene me’a pē ki he fakamatala fakamahino ko ‘ene ‘osi ia. ‘Oku kakato kātoa e fo’i peesi ia ‘e hongofulu tupu ‘oku fakamatala fakamahino ai ‘a e fo’i lao ko eni. ‘I he’ene pehē ‘Eiki Sea ‘oku ou fokotu’u atu au tau pālōti ‘o hoko ai leva e 2 mo e 3 kae tukuatu e lao ko eni he ‘oku fiema’u ia ‘e he kakai ke ma’u ‘enau *receipt* totonu ki he mahu’inga ‘o e koloa kae ‘ikai ke kei tā *calculator* pē pea ‘oange pea ‘oku ‘amanaki mo e potungāue ‘Eiki Sea ke taimi ko ē ‘e fakafo’ou ai e laiseni ko ē ‘a e falekoloa kuo pau ke ‘i ai ‘ene *cash register* ‘a’ana ia ka mau toki fakafo’ou ‘emautolu e laiseni koe’uhī ke malu’i ‘a e kakai fakatau fakatatau ki he lao ‘Eiki Sea mālō.

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke lau tu’o ua.

Tokoni Kalake: Lao Fakaangaanga ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Ngāue Tānaki Pa’anga Hū Mai 2020.

Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke fakatahataha’i mo fakalelei’i ‘a e Lao ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Ngāue Tānaki Pa’anga Hū Mai. ‘Oku tu’utu’uni ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he fakataha alea ‘a e Pule’anga ‘o pehē:

Hingoa Nounou: ‘E ui ‘a e lao ni ko e Lao ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Ngāue Tānaki Pa’anga Hū Mai 2020.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tau tali hono lau tu’o 2 Lao Fakaangaanga Fika 11/2020 kātaki fakahā mai ho nima.

Tokoni Kalake: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siaso Vailahi Pōhiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Semisi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi pea mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula mo e Kau Tau ‘a ‘Ene ‘Afiō, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Polisi pea mo e Tāmate Afi, Sosaiia Ma’u Piukala, Fakafofonga Fika 1 ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘o Tongatapu, Fakafofonga Fika 1 ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘o Ha’apai, loto ki ai ‘a e toko 19.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tau tali hono lau tu’o ua e Lao Fakaangaanga kātaki ‘o fakahā mai ho nima.

Tokoni Kalake: ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fakahā loto ki ai.

'Eiki Sea: Lau tu'ó 3.

Lau tu'ó 3 pea pāloti'i 'ó tali e Lao Fakaangaanga fika 11/2020

Tokoni Kalake: Lao Fakaangaanga ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngāue Tānaki Pa'anga ...

<007>

Taimi: 1113-1118

Tokoni Kalake : ... Hū Mai 2020. Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke Fakatahataha'i mo Fakalelei'i 'a e Lao ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngāue Tānaki Pa'anga Hū Mai.

'OKU TU'UTU'UNI 'E HE TU'I mo e Fale Alea 'o Tongá 'i he fakataha alea 'o e Pule'angá 'o pehē:

Hingoa Nounou : 'E ui 'a e laó ni ko e Lao ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngāue Tānaki Pa'anga Hū Mai 2020.

'Eiki Sea : Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau tu'o 3 'o e Lao Fakaangaanga ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngāue Tānaki Pa'anga Hū Mai, kātaki 'o fakahā mai ho nimá.

Tokoni Kalake: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siasoi Vailahi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamatá, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula & Kau Tau 'Ene 'Afió, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua, 'Eiki Minisitā Akó, 'Eiki Minisitā Fefakatau'akí, 'Eiki Minisitā Polisi & Pilisione & Tāmate Afi, Siosaia Piukala, Fakafofonga Fika 1 Hou'eiki Nōpele Tongatapu, pea mo e Fakafofonga Fika 1 Hou'eiki Nōpele 'o Ha'apaí. 'Eiki Sea, loto ki ai 'a e toko 19.

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki 'oku tali 'e he Falé ni 'a hono lau tu'o 3 'a e Lao Fakaangaanga ko ení.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Mālō Sea.

'Eiki Sea : Kātaki pē 'Eiki Minisitā 'oku te'eki ke kakato 'a e pāloti ia. 'Oku ai ha taha 'oku ta'eloto ki hono lau tu'o 3 kātaki 'o fakahā mai ho nimá.

Tokoni Kalake Pule : 'Eiki Sea 'oku 'ikai ha fakahā loto ki ai.

'Eiki Sea : Me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Fakamālō'ia hono fakapaasi Lao Fakaangaanga fika 11/2020

'Eiki Minisitā Pa'anga : Mālō 'Eiki Sea. Tapu pea mo e Seá pea mo e Fale 'Eiki 'Eiki Sea, tuku ke u fakafofonga'i atu e 'Eiki Palēmia mo e Pule'angá 'i he hounga'ia mo e fakamālō lahi atu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé 'i he ngāue fakataha ke lava 'o tali e ngāue mahu'inga ko ení 'Eiki Sea.

Hangē ko e me'a na'e fai ki ai e ngaahi me'a ko ia kimu'á ko e lao ko ení 'oku ne fakamafai'i 'a e potungāue ke ne fakamālohi'i pē ke tu'utu'uni ki he ngaahi pisinisi kotoa pē 'i Tongá ni, ke nau ngāue'aki 'a e *cash register cash per sales*, pea lava leva ai 'o ma'u 'a e lekooti totonu 'o e fakatau ko ē 'oku nau fai he ta'u fakapa'angá. Sea ko e fokotu'utu'u ngāue ko ení 'e tokoni ia ki ha tātānaki e *coin* ki he kato pa'anga 'a e Pule'angá 'i he fu'u taimi faingata'a ko ení. 'Ikai ke ngata pē he tokoni foki 'a e lao ko ení Sea ki hono fakavave'i e ngaahi *case* 'oku fai ai e fetukuaki pea mo e ngaahi pisinisi fekau'aki mo e tukuhaú kae lava ui 'a e *Tribunal* ke nau hoko atu e ngāue ko ení, pea 'oku ai e hounga'ia mo e fakamālō atu mei he Pule'angá 'Eiki Sea mālō atu.

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki kole atu ke tau mālō ai pē heni. Mou me'a hake.

(Na'e mālō heni 'a e Fale)

<008>

Taimi: 1153-1158

Losaline Ma'asi: ... 'A e lipooti ko ení 'o fakatatau ki he ngaahi fokotu'u 'a e komiti mālō e ma'u faingamālie.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e ngāue lahi ení 'oku fakahoko he Sea 'o e Kōmiti Tu'uma'u ki he 'Atakai mo e Feliuliaki 'o e 'Ea fekau'aki pea mo e Lao Fakaanga ko ení ki he Koloa Vai. Ko e ngaahi fokotu'u ena kuo 'osi fakamatala atu he Sea 'o e kōmiti pea 'oku 'osi hā pē 'i he lipooti e ngaahi tali kuo a'u mai ki he komiti mei he Potungāue Fonua fekau'aki mo e ngaahi *issue* ko ení 'oku 'ohake mei he talanoa mo e kakai. To e 'i ai ha me'a Hou'eiki, me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Tapu mo e Feitu'u na Sea mo e 'Eiki Palēmia fokotu'u atu ke tali 'a e lipooti pea hoko atu ai pē ki he Lao 'o e Vai 'Eiki Sea mālō.

Pāloti'i 'o tali Lipooti fika 1/2020 Kōmiti 'Atakai mo Feliuliaki 'Ea

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke tau pāloti. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e Lipooti Fika 1/2020 Komiti Tu'uma'u ki he 'Atakai mo e Feliuliaki 'o e 'Ea kātaki fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaso Vailahi Pōhiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Takimamata mo e Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula mo e Kau Tau 'a 'Ene 'Afio, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga pea mo e Palani Fakafonua, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Polisi pea mo e Tāmate Afi, Sosaia Ma'u Piukala, Fakafofonga Fika 1 'o e Hou'eiki Nōpele 'o Tongatapu, Fakafofonga Fika 1 'o e Hou'eiki Nōpele 'o Ha'apai, 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 19.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ke tau tali 'a e lipooti ko ení kātaki fakahā mai ho nima.

Tokoni Kalake: 'Eiki Sea 'oku 'ikai ha fakahā loto ki ai

Lao Fakaangaanga ki he Koloa Vai 2020

‘Eiki Sea: Tau hoko atu ai leva ki he Lao Fakaangaanga ko eni na’e fakahū mai mo e lipooti ko eni ‘a ia ko e Lao Fakaangaanga ki he Koloa Vai na’e ‘osi lau ‘uluaki pea na’e tukuhifo ki he komiti ko eni pea ‘oku fakafoki mai mo ‘ene ngaahi fakatonutonu kole atu ki he Kalake ke tau lau tu’o ua.

Tokoni Kalake: Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Koloa Vai 2020. Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke Tu’utu’uni ki hono pule’i, malu’i mo hono fakatolonga ‘o e ngaahi koloa vai ‘a e fonua.

‘Oku tu’utu’uni ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he fakataha alea ‘o e Pule’anga ‘o pehē.

Hingoa Nounou: ‘E ui ‘a e lao ni ko e Lao ki he Koloa Vai 2020.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tau tali hono lau tu’o ua

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole pē Sea

‘Eiki Sea: Tongatapu 4

Mateni Tapueluelu: Sea kātaki pe he kole mai hē ke fakamahino mai pē mei he Pule’anga ‘oku nau tali ‘a e ngaahi fokotu’u ko ē na’e fakahoko he lipooti ko ē ki he fo’i Lao Fakaangaanga pea kapau ko ia pea tau hoko atu ko e ‘uhinga pē ke fakamahino mai.

‘Eiki Sea: ‘Osi tali he Fale tau pālōti ‘o tali kakato ‘a e lipooti ko ia

Mateni Tapueluelu: ‘A e lipooti ia Sea

‘Eiki Sea: Mo ‘ene ngaahi fakatonutonu

Mateni Tapueluelu: Mo e ngaahi fakatonutonu?

‘Eiki Sea: Ko ia

Mateni Tapueluelu: Mālō, mālō Sea

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: Tapu mo e Feitu’u na Sea mo e Hou’eiki ‘o e Fale ko e tali pē ‘a e lipooti ko hono tali ia ‘o e me’a ko ē ‘oku fokotu’u mai ‘e he lipooti ko ‘ene tali ke fai e ngaahi fakatonutonu ko ia ki he lao Sea mālō.

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tau tali hono lau tu’o ua ‘a e Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Koloa Vai Fakataha mo ‘ene Ngaahi Fakatonutonu kātaki fakahā mai ho nima.

Tokoni Kalake: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siasoi Vailahi Pōhiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi pea mo e Takimamata, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula mo e Kau Tau 'a 'Ene 'Afio, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga pea mo e Palani Fakafonua, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Polisi pea mo e Ngaahi Ngāue Tāmate Afī, Sosaia Ma'u Piukala, Fakafofonga Fika 1 'o e Hou'eiki Nōpele 'o Tongatapu, Fakafofonga Fika 1 'o e Hou'eiki Nōpele 'o Ha'apai, 'Eiki Sea loto ki ai 'a e toko 19.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki hono lau tu'o ua e Lao Fakaangaanga ...

<007>

Taimi: 1158-1203

'Eiki Sea : ... kātaki fakahā mai ho nima.

Tokoni Kalake: 'Eiki Sea 'oku 'ikai ha fakahā loto ki ai.

Pāloti'i 'o tali Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Koloa Vai 2020

'Eiki Sea : Lau tu'o 3.

Tokoni Kalake: Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Koloa Vai, 2020. Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke tu'utu'uni ki hono Pule'i, Malu'i mo hono Fakatolonga 'o e ngaahi Koloa Vai 'a e Fonuá.

'OKU TU'UTU'UNI 'E HE TU'I mo e Fale Alea 'o Tongá 'i ha fakataha alea 'o e Pule'angá 'o pehē

Hingoa Nounou : 'E ui 'a e laó ni ko e Lao ki he Koloa Vai 2020.

'Eiki Sea : Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau tu'o 3 Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Koloa Vai, fakataha mo 'ene ngaahi fakatonutonu, kātaki 'o fakahā mai ho nimá.

Tokoni Kalake: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siasoi Vailahi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisita Mo'ui, 'Eiki Minisitā Takimamatá & Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Fonua Ngaahi Koloa Fakaenatula & Kau Tau 'Ene 'Afíó, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonuá, 'Eiki Minisitā Akó, 'Eiki Minisitā Fefakatau'akí, 'Eiki Minisitā ... , Siosaia Ma'u Piukala, Fakafofonga e Hou'eiki Nōpele Fika 1 Tongatapu, Fakafofonga Hou'eiki Nōpele Fika 1 'o Ha'apai. 'Eiki Sea, loto ki ai 'a e toko 18.

'Eiki Sea : Ko ia 'oku 'ikai loto ke tau tali hono lau tu'o 3 'a e Lao Fakaangaangá kātaki 'o fakahā mai ho nimá.

Tokoni Kalake: 'Eiki Sea 'oku 'ikai ha fakahā loto ki ai.

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki 'oku tali 'e he Falé ni 'a e Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Koloa Vaí fakataha mo 'ene ngaahi Fakatonutonú.

Lipooti Fika 1/2020 Komiti Tu'uma'u ki he Laó mo e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosialé

Tau hoko atu Hou'eiki ki he Lipooti Fika 1/2020 e Ngaahi Komiti Fekau'aki, Komiti Tu'uma'u ki he Laó mo e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosialé. Fekau'aki eni mo e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Fakalelei 'Atamai. Kole atu ki he kalaké ke ne lau mai e tohi fakahū.

'Ulu'itohi Komiti Tu'uma'u ki he Lao pea mo e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosialé.

'Aho 30 Siulai, 2020.

Lord Fakafanua
'Eiki Sea
Fale Alea 'o Tonga
Nuku'alofa.
'Eiki Sea,

Lipooti fekau'aki (*Joint* Fika 1/2020 'o e Komiti Tu'uma'u ki he Laó mo e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosialé, fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga fakatonutonu ki he Fakalelei 'Atamai, 2020.

'Oku ou faka'apa'apa mo fakahoko atu ki he Feitu'una 'a e Lipooti Komiti Fekau'aki Fika 1/2020 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Laó pea mo e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosialé ke me'a ki ai 'a e Feitu'una pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tongá. 'Oku fekau'aki 'a e lipooti ko eni mo e Lao Fakaangaanga Fika 8/2020. Lao Fakaangaanga fakatonutonu ki he Fakalelei 'Atamai 2020.

Faka'apa'apa atu

.....
Hon Mo'ale Finau
Sea Komiti Tu'uma'u ki he Laó

.....
Hon Veivosa Light of Life Taka
Sea Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosiale.

'Eiki Sea : Kole atu ki he Kalaké ke ne lau mai e peesi 3 ki he 6.

Tokoni Kalake: Talateu 1. Fakatatau ki he Tu'utu'uni 13 kupu si'i (3) 'o e Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakataha 'o e Fale Alea 'o Tongá. Ngaahi Tu'utu'uni. 'Oku fakahoko atu he lipooti ni 'a

e ola 'o e ngāue pea mo e ngaahi fokotu'u 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Laó mo e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosialé. Ongó Komiti Fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 8/2020.

Lao Fakaangaanga Fakatonotonu ki he Fakalelei 'Atamai, 2020. Na'e tukuhifo 'a e Lao Fakaangaangá ni pea mei he Fale Aleá ki he ongo Komiti Fekau'akí 'i he 'aho Monite 29 'o Sune 2020, hili ia hono lau 'uluaki 'o fakatatau ki he Tu'utu'uni 13 kupu si'i (1) pea mo e (2), kupu si'i(2) kae pehē foki ki he tala fatongia 'o e ongo Komiti Fekau'akí 'a ia 'oku hā 'i he Tu'utu'uni Fika 175 kupu si'i (2) pea mo e Tu'utu'uni Fika 178 'o e Ngaahi Tu'utu'uni.

Ola ngāue e Kōmiti Lao ki he Lao Fakaangaanga fika 8/2020

Fika 2. Ola 'o e ngāue 'a e Komiti ki he Laó ki he ...

<008>

Taimi: 1203-1208

Tokoni Kalake: ... Lao Fakaangaanga Fika 8 'o e 2020. Na'e fakahoko e fakataha 'a e ongo Komiti Fekau'aki ki he Lao Fakaangaanga Fakatonotonu ki he Fakalelei 'Atamai 2020 'i he 'aho Pulelulu 1 'o Siulai 2020 pea mo e 'aho Tu'apulelulu 30 'o Siulai 2020. 'I he fakataha e 'aho 1 'o Siulai 2020 na'e fakahoko ai 'e he 'Ofisa Ngāue Pule 'a e Potungāue Mo'ui *Dr.* Siale 'Akau'ola kae pehē ki he Mataotao ki he Fakalelei 'Atamai *Dr.* Mapa Ha'ano Puloka mo e 'Ateni Seniale Linda Folaumoetu'i 'i ha fakama'ala'ala fekau'aki mo e taumu'a 'o e Lao Fakaangaanga ni.

a) Ko e fakama'ala'ala 'oku ua 'a e tefito'i taumu'a 'o e ngaahi fakatonotonu 'i he Lao Fakaangaanga ni.

- 1) Ke fakahā fakalao ke hoko 'a e pilīsone ko e feitu'u tauhi fakalao mo fale fakalelei 'atamai kae lava ke fakalao hono 'ave 'o tauhi ki ai 'a kinautolu 'oku puke faka'atamai tautefito kiate kinautolu 'oku ki'i fakatu'utāmaki ange. 'Oku hā 'a e taumu'a ko eni 'i he kupu 2 ki he kupu 'uhinga'i lea 'a ia ko e feitu'u 'o e tauhi fakamālohi 'oku 'uhinga ia ki ha feitu'u malu'i kuo vahe'i pau 'i loto 'i ha fale fakalelei 'atamai pe 'api pōpula 'i Tonga ni.

Kupu si'i (i) na'e fuoloa pē 'a e hoko 'a e palopalema ni tautefito ki he ngaahi 'otu motu ki Vava'u, Ha'apai pea mo 'Eua koe'uhi ko e 'ikai malava ke mapule'i lelei 'a e kau puke faka'atamai 'i he ngaahi falemahaki ko e angamaheni pē ia ko hono fakahū pilīsone kinautolu koe'uhí ko 'enau fakatu'utāmaki 'a ia 'oku ta'efakalao.

Kupu si'i (ii) Fakatatau ki he fakamatala 'a Toketā Mapa Ha'ano Puloka ko e ta'u eni 'e 30 hono kole ki he Potungāue Mo'ui ke langa ha ngaahi loki malu ki he kakai 'oku puke faka'atamai 'i he ngaahi falemahakí ka 'oku te'eki ai pē ke lava. Ko e ta'u 'aki ai pē ia 'e 30 hono fakahū ta'efakalao 'a kinautolu 'oku puke faka'atamai ki he ngaahi pilīsone 'o e ngaahi 'otu motu ni.

Kupu si'i (iii) fakaloma 'i he'ene pehē leva ko e founga pē 'e lava ke solova ai ko hono fakalao'i e ngaahi pilīsone ke hoko ko e ngaahi va'a fakalelei 'atamai 'o hangē pē ko e tu'utu'uni na'e fai 'i he Fakataha Tokoni 'o e ta'u 1993 ki hono fakalao'i e feitu'u 'oku

tauhi ai e kakai 'oku puke faka'atamai ko e falemahaki ki he pilisone 'o Hu'atolitoli 'o fakatatau ki he Lao Fika 18 'o e ta'u 1992.

(iv) 'Oku toe kau mai pē ki ai mo hono lolotonga fakalelei'i mo monomono 'a e fale fakalelei 'atamai 'i he Falemahaki Vaiola kae pehē ki he fakautuutu 'a e lahi 'o kinautolu 'oku puke faka'atamai. Na'e pau ai ke fetuku kotoa 'a e kau puke faka'atamai ki he Falemahaki Hu'atolitoli 'i he 'aho 2 'o Tisema 2019,

v. 'I he taimi tatau 'oku tauhi fakalao e kakai fefine mahaki fakamālohi *in voluntary female patients* pea mo e kakai fefine mahaki hia fakalao *forensic female patients* 'i he ni'ihi 'i he pilisone 'o e ngaahi 'api polisi.

2) 'Oku fakahū atu e ngaahi tu'utu'uni hia fo'ou 'i he tefito'i lao. (i) 'Oku fakahū atu he kupu 3 'a e kupu 43 (a) fo'ou ke tu'utu'uni ki ha hia fo'ou ki he ni'ihi 'oku ngāue 'i he feitu'u 'oku tauhi fakamālohi pē fale tokangaekina e mo'ui 'oku nau ngaohi kovia 'a e kau mahaki.

(ii) 'Oku toe fakahū atu 'i he kupu 4 'a e kupu 142 (a) pea mo e 142 (b) fo'ou ke tu'utu'uni ki he ngaahi hia fo'ou ki hono

1) poupou ke tokoni'i e kau mahaki ke hola mei he ngaahi feitu'u 'oku tauhi fakamālohi, ngaahi fale tokangaekina 'o e mo'ui pē tauhi fakalao mo fa'u e ngaahi fakamatala loi mo taki hala'i 'o felāve'i mo e kau mahaki 'i ha feitu'u 'o e tauhi fakamālohí pē fale tokangaekina 'o e mo'ui.

Kupu (e) ko e ngaahi fakatonutonu. Hili hono vakai'i he komiti 'a e Lao Fakaangaanga na'e tali ia he komiti 'i he fakataha 'aho 1 'o Siulai 2020 ke fakahoko mo e ngaahi fakatonutonu ko eni ke fenāpasi 'a e faka-Pilitānia mo e faka-Tonga 'i he fengāue'aki vāofi ...

<009>

Taimi: 1208-1213

Tokoni Kalake: ... 'a e 'Ofisi 'o e Fale Alea mo e 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale.

Kupu 3 fakahū atu 'a e kupu 43 (a) fo'ou.

- 1) Ke fakatonutonu 'a e liliu faka-Tonga 'o e fo'i lea ko e *voluntary patient* mei he mahaki tau'atāina ke tatau hono liliu faka-Tonga 'i he tefito'i lao ko e taha mahaki fakahū tau'atāina
- 2) Ke fakatonutonu e liliu faka-Tonga e fo'i lea ko e *forensic patient* mei he taha mahaki fakalao ke tatau mo hono liliu faka-Tonga 'i he tefito'i lao ko e taha mahaki hia fakalao.

Kupu 4 fakahū atu 'a e kupu 142 (a) fo'ou. 1) Ke fakatonutonu e liliu faka-Tonga 'a e fo'i lea ko e *forensic patient* mei he taha mahaki fakalao ke tatau mo hono liliu faka-Tonga 'i he tefito'i lao ko e taha mahaki hia fakalao. Kupu 4 fakahū atu 'a e kupu 142 (b) fo'ou.

1) Ke fakatonutonu e liliu faka-Tonga ‘o e fo’i lea ko e or ‘i he’ene fuofua hā ‘i he faka-Pilitānia mei he **mo** ki he pē.

2) Ke fakatonutonu e liliu faka-Tonga ‘o e fo’i lea ko e *voluntary patient* mei he mahaki tau’ataina ke tatau mo hono liliu faka-Tonga ‘i he tefito’i lao ko e taha mahaki fakahū tau’atāina.

3) Ke fakatonutonu e liliu faka-Tonga ‘o e fo’i lea ko e *forensic patient* mei he taha mahaki fakalao ke tatau mo hono liliu faka-Tonga ‘i he tefito’i lao ko e taha mahaki hia fakalao.

- 3) Ko e Tu’utu’uni 131 na’e tui e ongo Komiti Fekau’aki ‘oku ‘ikai fiema’u ha toe talatalanoa ia mo e kakai fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga ni ‘i he ‘uhinga ‘oku ‘ikai ke fu’u mafatukituki fēfē ‘a e fakatonutonu ‘oku fokotu’u mai pea ko e taumu’a fakapotopoto pē ki he lelei fakalukufua ‘a e kakai.

Na’e tokanga foki ‘a e ongo Komiti Fekau’aki ki hono tauhi e ni’ihi ko eni na’e puke faka’atamai ‘i he pilisone koe’uhí ko ha ngaahi uesia fakaefakakaukau mo fakaeloto ‘e ala ma’u he ni’ihi ko eni koe’uhí ko e natula pelepelengesi ‘o e ‘ataakai ko eni. ‘I he taimi tatau ‘oku mahino ki he ongo Komiti Fekau’aki ‘a e mahu’inga ‘o e malu ‘a e kakai ‘o e fonua koe’uhí ko e natula fakatu’utāmaki ‘oku ala a’u ki ai ‘a e ni’ihi ko eni.

Konga (h) Tali ‘o e Lipooti.

Na’e fakataha faka’osi ‘a e ongo Komiti Fekau’aki ‘i he ‘aho Tu’apulelulu 30 ‘o Siulai 2020. Pea na’e tali ai ‘e he ongo Komiti Fekau’aki ke fakahū atu ki he Fale Alea ‘o Tonga ‘a e Lipooti Komiti Fekau’aki *Joint Fika 1/2020* ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Laó mo e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakasosiale fekau’aki pea mo e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Fakalelei ‘Atamai 2020.

Kupu 3 fakama’opo’opo mo e ngaahi fokotu’u.

Kuo kakato ‘a e ngāue ‘a e Komiti ki he Lao Fakaangaanga Fika 8/2020. Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Fakalelei ‘Atamai 2020 ‘o fakatatau ki he Tu’utu’uni Ngāue pea ‘oku fokotu’u atu.

1) Ke tali e Lao Fakaangaanga Fika 8 ‘o e 2020 fakataha mo e ngaahi fakatonutonu na’e tali ‘e he ongo Komiti Fekau’aki.

2) Ke tali ‘a e Lipooti Komiti Fekau’aki Fika 1 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Laó pea mo e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakasosiale Fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Fakalelei ‘Atamai 2020.

Eiki Sea: Me’a mai e Sea ‘o e Komiti. Ha’apai 12.

Fakama’ala’ala ki he natula e ngāue ki he Lipooti ‘a e ongo Kōmiti fekau’aki

Mo’ale Finau: Tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea pehē ki he ‘Eiki Palēmia pehē ki he Fale Alea ‘o Tonga. ‘Eiki Sea ko e ko u tui ko e kakato ‘ena ‘o e lipooti ‘a ē na’e ‘osi hono lau mai ‘e he Kalake ka ‘oku ou tu’u pē ke u ‘oatu pē ‘a e natula ‘o e ngāue na’a mau fakahoko ‘Eiki Sea na’a mau

fakataha ‘a e komiti fakatatau ki he lao mo e tu’utu’uni na’e tu’utu’uni ‘e he, Tu’utu’uni ‘a e Fale Alea ‘Eiki Sea pea na’e fakaafe’i ki ai ‘a e ngaahi *stakeholder* tautautefito ki he *CEO* pē ko ē ‘o e Potungāue Mo’ui kae pehē ki he ‘Ateni Seniale ‘Eiki Sea ‘o mau fakatokanga’i ai ‘oku ‘ikai ke fu’u lahi ha ngaahi liliu ia ke makatu’unga mei ai ‘Eiki Sea hono tu’utu’unia ‘a e taha ‘o e ‘elemēniti mahu’inga ko e talatalanoa mo e kakai.

<009>

Taimi: 1213-1218

Mo’ale Finau: ...pea na’e tu’utu’uni ai ‘Eiki Sea ‘e he kōmiti ke ngata pē ‘emau faitu’utu’uni pea ‘osi fe’unga pē ia ‘i he ngaahi me’a ko ia na’e fokotu’u mai mei he *CEO* kae pehē ki he ‘Ateni Seniale.

Ko e me’a mahu’inga ‘Eiki Sea ki he motu’a ni pea mo e kōmiti, ko ‘emau fakatokanga’i ‘a e fu’u taimi lahi na’e fononga mai ai ‘a e fonua ‘o ‘ikai ke ‘i ai ha lao ia ke fakamānava ke fakalao’i ‘a e pilisoné koe’uhí ke ‘ave ‘a e ni’ihi ko eni ‘Eiki Sea ‘o tuku ki ai fakatatau ki he natula pelepelengesi ‘oku nau ‘i ai ‘Eiki Sea. Pea ‘oku, pea ne tui ‘a e kōmiti ‘Eiki Sea ko e lao lelei eni kuo faifai pea tau a’usia ‘a e ki’i maka maile ko ia ke fakalao’i telia na’a ‘i ai ha ngaahi me’a ‘e hoko pea ‘e lava leva ke ‘i ai ha ngaahi mo’ua ‘Eiki Sea pē ko ha ngaahi ‘eke fakalao. Ko e, ke mea’i ‘e he Fale ni ‘Eiki Sea, ko e ki’i kongā ko ē ‘o e lao ko ē ‘o fekau’aki pea mo ha ngaahi ni’ihi ‘oku nau hanga ‘o tokoni’i ke tau pehē ke fai ha hola pē ko e ngaahi kovia ‘a e ni’ihi ko eni, ‘oku toe tu’utu’uni mai ‘e he lao ‘Eiki Sea ke ‘i ai honau tautea.

‘A ia ‘i he’ene pehē ‘Eiki Sea na’e tui ‘a e kōmiti ko eni ‘oku kakato ‘a e ‘elemēniti ‘o e lao ko eni, pea na’e makatu’unga mei ai ‘a e ‘ikai ke toe fai ha *consultation* ia ‘Eiki Sea ki tu’a ki he kakai pea ‘oku ‘amanaki pē ‘Eiki Sea ‘a e motu’a ni mo e kōmiti ni ‘oku fiemālie pē ‘a e Fale ni ki he ngāue na’a mau fai ki he lao matu’aki mahu’inga ko eni ‘Eiki Sea kuo fokotu’u mai ki he fonua. Mahalo ko e toki ongo’i eni ‘Eiki Sea ‘e he kakai ‘o e fonua, tautautefito ki he ni’ihi ko eni ‘oku ‘i ai ha feitu’u ‘oku lahi ange pē ‘oku pau te nau ‘unu ki ai ‘Eiki Sea, tautefito ki he fu’u taimi ko eni ‘oku tau ‘i ai ‘i he ‘aho ní.

Fokotu’u ke tali Lipooti e Kōmiti, Lao Fakaangaanga fika 8/2020 & ngaahi fakatonutonu

Ko ia ‘oku ou fokotu’u atu pē ‘e au ‘Eiki Sea fakatatau ki he ngaahi fakataha na’a mau ‘i ai fakatatau ki he’eku tui kuo kakato ‘emau ngāue ko u fokotu’u atu ‘a e Lao fika 8, 2020, Lao Fakaangaanga mo hono Ngaahi Fakatonutonu kae pehē ki he lipooti ko eni ‘Eiki Sea. Fokotu’u atu, mālō.

‘Eiki Sea: Kole atu ki he kalake ke tau pālōti. Ko ia ‘oku loto ke tau tali ‘a e Lipooti Komiti fekau’aki fika 1/20, 6/20 ‘a e Kōmiti Tu’uma’u ki he Lao mo e Kōmiti Tu’uma’u ki he Ngaahi me’a Fakasōsiale, fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Fakalelei ‘Atamai 2020, kātaki ‘o fakahā mai ho nima.

**Pāloti'i ke tali Lipooti Kōmiti fekau'aki mo e fakatonutonu ki he Lao Fakalelei
'Atamai 2020**

Tokoni Kalake Pule: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaoisi Vailahi Pohiva, Semisi Sika,, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi pea mo e Takimamata, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula mo e Kau Tau 'a 'Ene 'Afi, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga pea mo e Palani Fakafonua, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Polisi pea mo e Tāmate Afi, Sosaia Ma'u Piukala, Fakafofonga fika 1 Hou'eiki Nōpele Tongatapu, Fakafofonga Fika 1 Hou'eiki Nōpele 'o Ha'apai, 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e toko hongofulu ma hiva (19).

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tau tali e lipooti ko eni, kātaki 'o fakahā mai ho nima.

Tokoni Kalake Pule: 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha fakahā loto ki ai.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki toloi 'a e Fale ki he 2.

(Toloi e Fale kī he 2pm)

<005>

Taimi: 1417-1422

Sātini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku 'ikai ke ma'u 'etau *quorum* toloi e Fale miniti 'e 15

(Toloi e Fale miniti 'e 15)

<007>

Taimi: 1427-1432

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Alea (*Lord Fakafanua*).

'Eiki Sea : Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki. Kimu'a pea toloi e Falé na'e tali 'e he Hou'eiki 'a e lipooti fekau'aki pea mo e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Fakalelei 'Atamai, 'a ia ko e ngaahi *amendment* pē ko e ngaahi fokotu'u fo'ou 'oku fakahū mai 'e he Komiti, 'i he Lao Fakaangaanga Fika 8/2020. 'A ia ko e lao ko eni na'e 'osi fakahū atu kimu'a pea tukuhifo ki he Komiti, pea ko eni kuo tali 'e he Falé ni 'a e lipooti. Kole atu ki he Kalaké ke lau tu'o 2. Lao Fakaangaanga Fika 8/2020, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Fakalelei 'Atamai, 2020.

Tokoni Kalake Pule : Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Fakalelei 'Atamai, 2020. Ko e Lao Fakaangaanga ki ha lao ke fakatonutonu 'a e Lao ki he Fakalelei 'Atamai, 2001 ke fa'u e ngaahi hia fo'ou kehekehe.

'OKU TU'UTU'UNI 'E HE TU'I mo e Fale Alea 'o Tongá 'i he fakataha alea 'o e Pule'angá 'o pehē:

Hingoa Nounou : 'E ui 'a e laó ni ko e Lao Fakatonutonu ki he Fakalelei 'Atamai, 2020.

'Eiki Sea : Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau tu'o 2 'o e Lao Fakaangaanga ko ení fakataha mo 'ene ngaahi fakatonutonu, kātaki 'o fakahā mai ho nimá.

Tokoni Kalake Pule : 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaso Vailahi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā ki he Takimamata & Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua Ngaahi Koloa Fakaenatula & Kau Tau 'Ene 'Afió, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonuá, 'Eiki Minisitā Akó, 'Eiki Minisitā Fefakatau'akí, Siosaia Piukala, pea mo e 'Eiki Nōpele Fakafofonga Fika 1 Tongatapu. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 16.

'Eiki Sea : Ko ia 'oku 'ikai loto ke tau tali hono lau tu'o 2 e Lao Fakaangaangá kātaki 'o fakahā mai ho nima.

Tokoni Kalake Pule : 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha fakahā loto ki ai.

'Eiki Sea : Lau tu'o 3.

Tokoni Kalake Pule : Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Fakalelei 'Atamai, 2020. Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke Fakatonutonu 'a e Lao ki he Fakalelei 'Atamai, 2001 ke fa'u 'a e ngaahi hia fō'ou kehekehe.

'OKU TU'UTU'UNI ' E HE TU'I pea mo e Fale Alea 'o Tongá 'i he fakataha alea 'o e Pule'angá 'o pehē :

Hingoa Nounou: 'E ui 'a e laó ni ko e Lao Fakatonutonu ki he Fakalelei 'Atamai, 2001.

Pāloti'i tali Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fakalelei 'Atamai

'Eiki Sea : Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau tu'o 3 'o e Lao Fakaangaanga ko ení kātaki 'o fakahā mai hono nima.

Tokoni Kalake : 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaso Vailahi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā ki he Takimamata & Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua Ngaahi Koloa Fakaenatula & Kau Tau 'Ene 'Afió, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonuá, ...

<008>

Taimi: 1432-1437

Tokoni Kalake: ... 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Saia Piukala, Fakafofonga Fika 1 Hou'eiki Nōpele 'o Tongatapu pea mo e Fakafofonga Fika 1 'o e Nōpele 'o Ha'apai. 'Eiki Sea loto ki ai e toko 17.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tali hono lau tu'o 2, tu'o 3 'a e Lao Fakaangaanga ko eni kātaki fakahā mai ho nima.

Tokoni Kalake: 'Eiki Sea 'oku 'ikai ha fakahā loto ki ai.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki 'oku tali 'e he Fale ni 'a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Fakalelei 'Atamai fakataha mo 'ene ngaahi fakatonutonu.

Lipooti ongo Kōmiti fekau'aki ki he Lao Fakaangaanga ki he Me'atokoni 2020

Tau hoko atu ki he Lipooti Fika 5.3 he'etau, 5.3 he'etau 'asenitā. 'A ia ko e Lipooti Fika 2 ia 'o e 2020 'a e 'ū Komiti Fekau'aki. Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai mo e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosiale. Fekau'aki eni mo e Lao Fakaangaanga ki he Me'atokoni 2020. Kole atu ki he Kalake ke ne lau mai 'a e tohi 'oku fakahū mai 'aki e lipooti.

Tokoni Kalake: 'Ulu'itohi Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue pea mo e Toutai mo e Ngaahi Me'a Fakasosiale.

'Aho 13 'o 'Aokosi 2020.

Lord Fakafanua,
'Eiki Sea
Fale Alea 'o Tonga
NUKU'ALOFA.

'Eiki Sea,

Lipooti Komiti Fekau'aki Fika 2/2020 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai mo e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosiale fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga ki he Me'atokoni 2020

'Oku ou faka'apa'apa mo fakahoko atu ki he Feitu'una 'a e Lipooti Komiti Fekau'aki Fika 2/2020 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai mo e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosiale ke me'a ki ai e Feitu'una mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga.

'Oku fekau'aki e lipooti ko eni mo e Lao Fakaangaanga Fika 3/2020, Lao Fakaangaanga ki he Me'atokoni 2020.

Faka'apa'apa atu,
Hon. Semisi Taulangi Fakahau
(Sea 'o e Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai)

Pea fakamo'oni hingoa ki ai pea mo

Hon. Veivosa Light of Life Taka

(Sea 'o e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosiale)

'Eiki Sea: Kole atu ki he kalake ke ne lau mai e peesi fika 24.

Fakamā'opo'opo ngaahi fokotu'u mei he ongo komiti fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga fika 3/2020

Tokoni Kalake: Fika 5 ko e fakamā'opo'opo mo e ngaahi fokotu'u mei he ongo Komiti Fekau'aki. Makatu'unga 'i he ngaahi fakakaukau mo e fokotu'u kuo 'omai mei he kakai. Vakai 'a e potungāue ki he ngaahi fokotu'u ko ia mo hono ngaahi fakakaukau fakalukufua 'e he ongo Komiti Fekau'aki 'a e ngaahi fokotu'ú.

'Oku 'oatu ai 'a e fokotu'u 'a e komiti 'o anga pehē ni, ke tali 'a e Lao Fakaangaanga Fika 3/2020 fakataha mo e ngaahi fakatonutonu ki he kupu 39, 40 mo e 58 'o hangē ko ia 'oku hā atu 'i he fakalahi (a). Pea ke tali 'a e Lipooti Komiti Fekau'aki Fika 2 'o e 2020 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai mo e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosiale fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga ki he Me'atokoni 2020.

'Eiki Sea: Mālō, me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Komiti Ngoue mo e Toutai. Tongatapu 8.

Semisi Fakahau: Fakatapu ki he Feitu'una 'Eiki Sea pehē foki ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale 'Eiki ni. Fakamālō atu koe'uhí ko e ma'u e faingamālie ko eni ke fakahoko atu 'a e lipooti ko eni he ko e lao ko eni 'oku fu'u mahu'inga 'aupito 'aupito ki he fonuá. Pea 'oku 'i ai 'a e fakamālō lahi 'aupito 'aupito ki he Hou'eiki Fakafofonga ko ia 'o e ongo komiti ko eni ongo Komiti Fengāue'aki 'uhiā ko e ...

<009>

Taimi: 1437-1442

Semisi Fakahau: ... ngaahi, lava lelei 'a e ngaahi fakataha ko ia na'e fokotu'utu'u ko ia 'o fakahoko, pea ko e taha foki ko e ngāue lahi 'aupito eni na'e fakahoko 'e kinautolu 'a e kau ngāue ko ia tokoni mai ki he ongo kōmiti, kae tautautefito ki he fakamā'opo'opo ko ia mo e fakahoko ko ia 'o e founga ngāue. 'A ia ko e fetu'utaki ko ia pea mo e kakai 'o e fonua, 'o lava lelei 'aupito 'aupito 'i he ngaahi founga lelei 'o, neongo 'a e ngaahi pole ko ia fehanga hangai mo e ngāue 'a e ongo kōmiti mo e kau ngāue tokoni ko ia mei he 'Ofisi 'o e Fale Alea, ka na'e lava lelei pē 'o fakatatau ki he taimi ko ia na'e fokotu'utu'u ki ai, pea ko e Lao foki ko eni Fakaangaanga ko eni ki he Me'atokoni 'oku fekau'aki lahi eni pea, 'a ia 'oku fokotu'u 'e he Lao Fakaangaanga ko eni 'oku, ko e fa'unga palani ngāue fakalao ki hono pule'i 'a e ngaohi, fakatau atu, hū atu mo e hū mai 'o e me'atokoni ki he ngaahi taumu'a fakakomēsiale, mahu'inga 'aupito 'aupito eni taumu'a fakakomēsiale. 'A ia 'oku fekau'aki eni mo e ngaahi me'atokoni ko ia 'oku fakahū atu pē 'oku fakatau atu fakatau mai fekau'aki mo e taumu'a fakakomēsiale, koe'uhí fakapapau'i 'oku hao mo taau mo e me'atokoni ko ia ki hono ma'u. Pea 'oku mahino 'aupito, ko e tu'unga ko ē fekau'aki

mo e me'atokoni ko e me'a foki ki he me'atokoni 'oku fu'u mahu'inga 'aupito ia ki he kakai fakalukufua 'o e fonua, pea 'oku 'i ai, 'oku 'ikai ke fāsi'i pē mamafa 'a e anga ko ē lahi ko ē 'o e ngaahi me'a kehekehe 'oku fekau'aki mo eni, pea 'oku hā tonu pē ia 'i he ngaahi fetu'utaki ko eni pea mo e kakai, pea, kae tautautefito ki he fakaikiiki ko ia 'oku hā atu 'i he fakalahi ko ia 'o e (e), 'oku, ko 'ete laulau hake 'a e ngaahi fetu'utaki 'oku fu'u mahu'inga 'aupito 'aupito pea mālie 'ete 'ilo'i ko ia 'a e mahu'inga ko ia ki he kakai 'o e fonua 'a e tu'unga ko ē me'atokoni 'ikai ke ngata ai ka ko e Lao Fakaangaanga ko eni.

Pea, 'Eiki Sea 'oku 'i ai 'a e fakamālō lahi 'aupito 'aupito ki he 'Ofisi 'o e Fale Alea ki he Sekelitali Pule mo e kau ngāue hono kātoa 'i he fakahoko ko ia 'o e fatongia ko eni, pea pehē foki ki he 'Ateni Seniale mo kinautolu kotoa mei tu'a na'a nau tokoni mai ke fakahoko 'a e ngāue ko eni, pea 'oku lava lelei 'aupito 'a e ngāue ko eni, 'a ia ko ia 'oku fakahoko kātoa pē ko e ngaahi liliu, fakahoko kātoa pē pea 'oku hā tonu pē 'i he fakalahi ko ia (a). Mahalo ko ia pē Sea ka 'oku ou tuku atu ki he Feitu'una ke hoko atu 'a e fakataha'anga, mālō.

Pālōti'i 'o tali Lipooti fika 2/2020 ongo Kōmiti fekau'aki he Lao

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e lipooti ena mei he ongo kōmiti fekau'aki pea mo e Lao Fakaangaanga ki he Me'atokoni. Fokotu'u mai 'e he Sea pea ko ena 'oku 'osi lau atu 'e he kalake ngaahi fokotu'u mei he lipooti ko eni. Kole atu ke tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e Lipooti Fika 2/2020 mo 'ene ngaahi fakatonutonu kātaki 'o fakahā mai ho nima.

Tokoni Kalake: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaso Vailahi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā ki he Takimamata mo e Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula pea mo e Kau Tau 'a 'Ene 'Afio, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga mo e Palani Fakafonua, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Leipa, 'Eiki Minisitā Polisi mo e Ngāue Tāmate Afi, Saia Ma'u Piukala, Fakafofonga Fika 1 Hou'eiki Nōpele 'o Tongatapu mo e Fakafofonga Fika 1 Hou'eiki Nōpele 'o e Vahefonua Ha'apai. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e toko hongofulu ma hiva (19).

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tau tali hono, 'a e lipooti ko eni kātaki 'o fakahā mai ho nima.

Tokoni Kalake: 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha fakahā loto ki ai.

Lao Fakaangaanga ki he Me'atokoni 2020

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki tau hoko atu ai leva ki he Lao Fakaangaanga ki he Me'atokoni. ...

<005>

Taimi: 1442-1447

'Eiki Sea: ... 2020 'a ia na'e 'osi lau 'uluaki kimu'a pea tukuhifo ki he komiti ko eni pea ko eni 'oku tali he Fale ni e lipooti mo 'ene ngaahi fakatonutonu kole atu ki he kalake lau tu'o 2.

Tokoni Kalake: Lao Fakaangaanga ki he Me’atokoni 2020. Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke Pule’i ‘a e Ngaohi, Fakatau atu, Hū Mai mo e Hū Atu ‘o e Me’atokoni ki he Ngaahi Taumu’a Fakakomēsiale ke Fakapapau’i ‘a e Malu mo e Fe’unga ki he Ma’u Me’atokoni ‘a e Tangata ke Faka’ai’ai e Ngaahi Ngāue Fefakatau’aki ‘oku potupotu tatau pea ke Tu’utu’uni ki he Ngaahi Me’a Fekau’aki mo ia.

‘Oku Tu’utu’uni ‘e he Tu’i pea mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he Fakataha Alea ‘a e Pule’anga ‘o pehē.

Hingoa Nounou: ‘E ui ‘a e lao ni ko e Lao ki he Me’atokoni 2020.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tau tali hono lau tu’o 2 ‘o e Lao Fakaangaanga ki he Me’atokoni mo ‘ene ngaahi fakatonutonu kātaki fakahā mai ho nima

Tokoni Kalake: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siasoi Vailahi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Semisi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Takimamata mo e Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula mo e Kau Tau ‘a ‘Ene ‘Afioó, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga pea mo e Palani Fakafonua, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Polisi pea mo e Tāmate Afi, Sosaia Ma’u Piukala, Fakafofonga Fika 1 ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘o Ha’apai. ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a e toko 17.

(Ko e paloti ne ton uke 18 kae lau mai Tokoni Kalake ia ‘oku 17)

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tau tali hono lau tu’o ua e Lao Fakaangaanga mo ‘ene ngaahi fakatonutonu kātaki fakahā mai ho nima.

Tokoni Kalake: ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fakahā loto ki ai.

Pālōti’i ‘o tali Lao Fakaangaanga ki he Me’atokoni 2020

‘Eiki Sea: Lau tu’o 3.

Tokoni Kalake: Lao Fakaangaanga ki he Me’atokoni 2020. Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke Pule’i ‘a e Ngaohi, Fakatau atu, Hū Mai mo e Hū Atu ‘o e Me’atokoni ki he Ngaahi Taumu’a Fakakomēsiale ke Fakapapau’i ‘e Malu mo Fe’unga ki he Ma’u Me’atokoni ‘a e Tangata ke Faka’ai’ai e Ngaahi Ngāue Fefakatau’aki ‘oku potupotu tatau pea ke Tu’utu’uni ki he Ngaahi Me’a Fekau’aki mo ia.

‘Oku Tu’utu’uni ‘e he Tu’i pea mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he Fakataha Alea ‘a e Pule’anga ‘o pehē.

Hingoa Nounou: ‘E ui ‘a e lao ni ko e Lao ki he Me’atokoni 2020.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tau tali hono lau tu’o tolu Lao Fakaangaanga Ki he Me’atokoni mo ‘ene ngaahi fakatonutonu kātaki fakahā mai ho nima

Tokoni Kalake: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siaso Vailahi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Semisi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Takimamata mo e Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula mo e Kau Tau ‘a ‘Ene ‘Afio, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga pea mo e Palani Fakafonua, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Polisi pea mo e Ngāue Tāmāte Afī, Sosaia Ma’u Piukala, ‘Eiki Fakafongā Nōpele ‘o Tongatapu Fika 1 pea mo e ‘Eiki Fakafongā Fika 1 Hou’eiki Nōpele pea mei he Vahefonua Ha’apai. Loto ki ai e toko 19.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tali ‘a hono lau tu’o 3 ‘a e Lao Fakaangaanga kātaki fakahā mai ho nima.

Tokoni Kalake: ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fakahā loto ki ai.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki ‘oku tali he Fale ni ‘a e Lao Fakaangaanga ki he Me’atokoni.

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: Sea ki’i fakafongā’i atu pē ‘Eiki Minisitā Ngoue ‘oatu ‘a e fakamālō ki he Feitu’una mo e Fale ‘i hono tali ‘o e lao ko eni mālō ‘aupito faka’amu pē ke pehē mo e lao hoko mālō.

Lipooti fika 3/2020 Kōmiti Lao & Kōmiti Ngoue fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga ‘Inivesi Muli 2020

‘Eiki Sea: Hou’eiki tau hoko atu ki he Fika 5.4 ‘o ‘etau ‘asenita ‘a ia ko e Lipooti Fika 3/2020 ‘a e Ongo Komiti Fekau’aki, Komiti Tu’uma’u ki he Lao pea mo e Komiti Tu’uma’u ki he Ngoue kātaki Ngaahi Ngāue ki Muli Malu’i mo e Fefakatau’aki. ‘A ia ‘oku fekau’aki eni mo e Lao Fakaangaanga ki he ‘Inivesi Muli 2020. Kole atu ki he Kalake ke ne lau mai e tohi ‘oku fakahā mai’aki e lipooti.

Tokoni Kalake: ‘Ulu’itohi Komiti Tu’uma’u Ki he Lao ...

<007>

Taimi: 1447-1452

Tokoni Kalake Pule : ..Ngaahi Ngāue ki Muli, Malu’i mo e Fefakatau’aki.

'Aho 7 'o 'Akosi, 2020

Lord Fakafanua
'Eiki Sea
Fale Alea 'o Tonga
Nuku'alofa
'Eiki Sea

Lipooti Komiti Fekau'aki (*Joint Fika 3/2020* mo e Komiti Tu'uma'u ki he Laó mo e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Ngāue ki Muli, Malu'i mo e Fefakatau'aki.

'Oku ou 'oatu ki he Feitu'una e lipooti Komiti Fekau'aki Fika 3/2020 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Laó mo e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Ngāue ki Muli, Malu'i mo e Fefakatau'aki ke me'a ki ai e Feitu'una mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tongá. 'Oku fekau'aki 'a e lipooti ko eni mo e Lao Fakaangaanga Fika 7/2020. Lao Fakaangaanga ki he 'Inivesi Muli, 2020.

Faka'apa'apa atu,

.....
Hon Mo'ale Finau
(Sea Komiti Tu'uma'u ki he Lao)

.....
Hon Saia Ma'u Piukala
(Sea Komiti Tu'uma'u
ki he Ngaahi Ngāue Ki Muli Malu'i & Fefakatau'aki)

'Eiki Sea : Me'a mai Fakafofonga Vava'u 14. Ha'apai 12.

Fakama'ala'ala he Lao Fakaangaanga 'Inivesi Muli 2020

Mo'ale Finau : 'Io Sea, tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea, ko u fakatapu ki he 'Eiki Palēmiá pehē ki he Hou'eiki 'o e Fale Aleá. Ma toko 2 foki Sea pea na'a ku ki'i fakaongoongo ki he tokoua ko ē ke tu'u mai pē ke u fakahoko atu pē Sea, kae tuku pē ke u hanga 'o fakahoko atu Sea. Ko e lao mahu'inga 'aupito 'aupito eni 'Eiki Sea hangē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki pehē ki he ngaahi me'a faka'ekonōmiká. Ko e lao ko eni 'Eiki Sea ko e lao motu'a pē ia he 2002 na'e 'osi ai pē 'a e lao pehé ni, ka 'oku fokotu'u mai 'a e lao ko eni mo e fakakaukau ke fakapaasi 'Eiki Sea koe'uhi ko e lahi pē 'a e ngaahi feliliuaki 'oku hokó, pea 'ikai ke ngata ai 'Eiki Sea, 'oku fiema'u ia ke fakapapau'i 'oku mahino ki he kakai 'o e fonuá tautautefito ki he kau pisinisi. 'A e fa'ahinga pisinisi ko ē 'oku fiema'u ke 'atā pē ia ki he kakai 'o e fonuá. 'Oku ai mo e pisinisi pē ko e ngaahi pisinisi *activity* 'e ngofua ki ha taha muli 'Eiki Sea. 'I he Lao Fakaangaanga ko eni 'Eiki Sea 'oku mahu'inga 'aupito, he ko e mafai ko iá 'oku foaki ia ki he 'Eiki Minisitā 'i he'ene fakamaau fakatatau ki he ngaahi *Regulation* 'Eiki Sea ke fakapapau'i ai 'ikai ke to e fehū'aki pea fiemālie mo'oni 'a e kakai e fonuá, tautautefito ki he ngaahi sekitoa pisinisi. Ke fakapapau'i 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke uesia 'a e kakai Tonga *citizen* Tonga 'oku nau 'i he mala'e 'o e pisinisi.

Ki he motu'á ni 'Eiki Sea ko e me'a pē ia na'e mahu'inga taha 'i he lao ko eni, pea 'oku ai pē mo e ngaahi 'elemēniti mahu'inga na'e fai ki ai 'a e sio 'a e Komiti 'Eiki Sea fakataha pea mo e *consultation* 'i he founga na'e fakahoko 'e he ni'ihiko eni 'oku mau fengāue'aki 'i he Fale Aleá 'Eiki Sea. Na'e fai 'a hono fakatokanga'i 'a e *COVID-19* pea mo e fiema'u ke fakangatangata 'a e *consultation* 'i he founga he 'ikai ke uesia 'a e ngaahi ū fakatapatapai 'i he *COVID-19*. Pea na'e fokotu'u leva 'Eiki Sea 'a e ngaahi founga. 'Uluakí na'e ngāue'aki 'a e letiō, tekinolosiá mo e *media*. Ki he motu'á ni 'Eiki Sea na'e ai e ngaahi taimi na'e 'ikai ke u 'i Tongá ni ai, ka na'a ku fanongo pē

na'a ku muimui'i 'a e fokotu'utu'u ko ení. Na'e mahino 'aupito na'e fu'u fakaikiiki ka na'e a'u lelei pē ki he kakai 'o e fonuá 'Eiki Sea 'a e founa 'a ē na'e fakahoko 'akí.

'A ia ko e founa 'uluakí *consultation* ko ia 'i he letiō na'e fakaafe'i mo e ngaahi *stakeholder* mo e ni'ihi pea mei he Potungāue Leipá, kau ki ai mo e 'Ateni Senialé pea kau ki ai pea mo e ni'ihi taukei kehe pē 'i he mala'e pisinisi na'a nau kau mai ki he founa ko ení 'Eiki Sea, ki hono faka'eke'eke polokalama mei he letiō koe'uhi ke ne lava 'o fakakakato ki he kakai 'o e fonuá ke nau 'ilo'i 'a e lao ko ení. Pea na'e a'u pē ki he tu'unga na'e toe paaki pē mo e ngaahi tatau 'o tufa ki he ni'ihi na'a nau *interest* ki he lao ko ení 'Eiki Sea. 'A ia ko e founa ia na'e ngaue'aki 'e he Komiti ko eni 'Eiki Sea, ki hono, ke fakakakato'aki e tu'utu'uni ko ia 'o e kupu 131, 1, 2 mo e ...

<008>

Taimi: 1452-1457

Mo'ale Finau: ... mo e 3 tu'utu'uni 'o e Lao Fale Alea. Na'e fakakakato kotoa ia 'Eiki Sea. Ko e taha e me'a mahu'inga 'i he lao ko ení 'oku ou loto pē ke u vahevahe 'Eiki Sea pea mo e Fale ni ko e vāhenga ko ení 'o e vāhenga si'isi'i taha pē ko e *minimum, minimum wage*. Ko e, na'e tali, 'oku tali 'e he lao ko ení 'Eiki Sea 'a e fakakaukau ko ia. Ka na'e to e 'i ai pē mo e to e sio 'e taha fekau'aki 'ikai ko 'eku 'uhinga na'e tali ka 'oku te'eki ai ke 'omi ia ki he *Regulation* ...

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Kole atu Sea kole atu ko e *minimum wage* ia 'i he fo'i lao hoko. Ko e *Foreign Investment* eni kātaki.

Mo'ale Finau: Kātaki Sea, ke mea'i Sea nau kole atu au ke u ki'i vahevahe mo hoku tokoua ko ē he ko u 'ova atu au ki he lao hoko.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Kapau te ke 'ai fakataha ai pē ia 'oku sai mālō.

Mo'ale Finau: Fakamolemole atu Sea kuo ki'i 'ova e me'a ko e 'atungá ia kuo, kai kehe ko e ngata'anga pē ia Sea e me'a ko ē ko u lave atu ai ki he 'inivesi muli kae kapau ke pehē ke u fakamalanga atu au 'i he *minimum wage* 'i he lao hoko pea 'ai ai pē ia kai kehe ka ko e ngata'anga ia Sea e fokotu'u ko e fokotu'u maí ke tali 'a e Lao ko ení 'a e 'Inivesi Muli. Pea to e tali pea mo hono lipooti ko hono 'uhinga Sea kuo kakato 'a e ngāue na'e fai 'e he Komiti Lao ki he lao mahu'inga ko eni 'Eiki Sea, hangē ko e me'a na'a ku lave ki ai 'anenai kuo fu'u motu'a pē 2002 kae 'omai ā ha ki'i fo'i ha ki'i uaine fo'ou ke ki'i 'utu mai ki he, ki he lao ko eni Sea ko ia pē mālō.

'Eiki Sea: Mālō kole atu ki he Kalake ke lau mai e kongā (h) ngaahi fokotu'u 'a e komiti.

Ngaahi fokotu'u 'a e Kōmiti

Tokoni Kalake: Kongā (h) ngaahi fokotu'u 'a e komiti. Makatu'unga 'a e ngaahi fakakaukau mo e fokotu'u kuo 'omai mei he kakai, vakai 'o e potungāue ki he ngaahi fokotu'u ko ia pea mo hono fakakaukau fakalukufua 'e he ongo komiti 'a e ngaahi fokotu'u. 'Oku 'oatu ai 'a e fokotu'u 'a e ongo komiti 'o anga pehe ni.

Fokotu'u 1, Ke tali e Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi 'Inivesi Muli 2020 'a ia 'oku 'oatu 'i he fakalahi (a) 'o e lipooti ni.

2) Ke fakahoko 'e he Pule'anga ha ngāue fakavavevave fekau'aki mo e fokotu'u 'i he tepile 4 'o e lipooti 'a ia 'oku 'ikai fekau'aki tonu mo e Lao Fakaangaanga. Pea ke kau 'i hono fakakaukau'i mo hono fatu 'o e ngaahi 'o e Ngaahi Tu'utu'uni pe ko e *Regulation*. 3) Ke tali e Lipooti Fekau'aki Fika 3/2020 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Lao mo e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Ngāue ki Muli, Malu'i mo e Fefakatau'aki.

'Eiki Sea: Mālō kole atu ke tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e Lipooti Fekau'aki Fika 3/2020 Komiti Tu'uma'u ki he Lao mo e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Ngāue ki Muli, Malu'i mo Fefakatau'aki, Tongatapu 2?

Fokotu'u ke tukuhifo Lao 'Inivesi Muli ki Muli mo hono Lipooti ki he Kōmiti Kakato

Semisi Sika: Sea. Kātaki ko e ki'i kole fakama'ala'ala pē. Ko e, mahino pē lipooti mahino mo e ngaahi ngāue ko ē kuo lava 'e he ngaahi *public consultation* ko ē 'oku 'omai 'e he lipooti. 'Oku 'i ai pē kongā ia 'i he lao 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke fu'u mahino ki he motu'a ni 'a ia ko e kongā ko e kupu 39 pea 'oku ou fokotu'u atu na'a lava ke 'ohifo ki he Komiti Kakato ke toki fai hono veteki mo hono fakaikiiki fakama'ala'ala 'o e kongā ko ia Sea kātaki.

'Eiki Sea: 'A, Tongatapu 2 ko e lipooti eni ia fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga ko ia mahalo ko ho'o kole mai ke toloi e lipooti ke tukuhifo faka'angataha mo e Lao Fakaangaanga.

Semisi Sika: Ko ia he ko hono 'uhinga kapau 'e tali e lipooti 'oku hangē 'oku natula pē 'oku 'osi tali e fo'i lao ia, ko ia 'oku ou kole atu ke tukuhifo ai pē lipooti pea mo e fo'i lao ke tali he 'oku pau pē ke pālōti'i fakataha. Mālō.

Lao Fakaangaanga ki he 'Inivesi Muli 2020

'Eiki Sea: Ko ia kole atu ki he Kalake ke tau hoko atu ki he Lao Fakaangaanga ki he 'Inivesi Muli na'e 'osi lau 'uluaki kimu'a pea toki tukuhifo ki he komiti ko eni fiema'u ke tau lau tu'o ua.

Tokoni Kalake: Lao Fakaangaanga ki he 'Inivesi Muli 2020.

Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao Fekau'aki mo e 'Inivesi Muli. 'Oku tu'utu'uni 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he fakataha alea 'o e Pule'anga 'o pehē, Hingoa Nounou 'e ui 'a e lao ni ko e Lao ki he 'Inivesi Muli 2020.

'Eiki Sea: Tongatapu 2.

Fokotu'u ke tukuhifo kī he Kōmiti Kakato Lao Fakaangaanga 'Inivesi ki Muli 2020

Semisi Sika: Fokotu'u atu ke ...

Taimi: 1457-1502

Semisi Sika: ... tukuphifo pē ki he Kōmiti Kakato.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko e fokotu’u eni mei he Fakafofonga Tongatapu 2 ke tukuphifo ‘a e Lao Fakaangaanga ko eni ki he Kōmiti Kakato, fakataha pea mo e lipooti, ‘i ai ha poupu?

‘Eiki Minisitā Fefakatau’akiLao Le’ole’o: ‘Eiki Sea ‘oku ou tui au ...

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’akiLao Le’ole’o: Tapu mo e Feitu’una Sea, na’e ‘osi fai ‘a e *consultation* he ko e lao ko eni na’e ‘osi tali ia ‘i he Fale ni ‘i he ta’u kuo ‘osi, pea ‘i hono halanga ko ia ki he Fakataha Tokoni na’e lava ke *pick up* ‘e he potungāue pea pehē mo e ‘Ofisi ‘o e ‘Ateni Seniale ‘a e fanga ki’i fakatonutonu fakasipela mo e ‘ū me’a kehekehe ‘i he lao ko eni, pea ko ia na’e toe kole ai ke fakafoki mai. Neongo na’e fai ‘e he potungāue ‘a e *consultation*, na’e toe fakahoko kakato pē ‘e he Fale mo e toe *consultation* fekau’aki mo e lao ni. ‘Oku ou tui kapau na’e ‘i ai ha ngaahi fiema’u ‘a e Fakafofonga, ‘oku ou tui na’e tonu, na’e lahi ‘aupito ‘a e taimi mo e faingamālie ke ‘omai ai ‘ū me’a ko ia ‘Eiki Sea ke kau ‘i he lipooti ko eni ‘a e kōmiti, ka, tuku atu pē ki he Feitu’una pē ko e hā ho’o me’a tu’utu’uni ‘Eiki Sea, ka ‘oku ou, ‘oku ou tui kuo ‘osi fai ‘e he ongo kōmiti ko eni hona fatongia kakato fekau’aki mo e lao ni, pea na’e ‘osi kamata mai ‘i he uike ua 2 kuo ‘osi ‘a e ngāue ko ē ki he taha ‘o e ngaahi tu’utu’uni ‘a e kōmiti ki he teuteu’i ‘a e *Regulations* ‘o e lao ko eni, pea kuo ‘osi kamata mai ia mei Vava’u, pea ‘oku lolotonga kamata mo e ngāue ki ai ‘i Tongatapu ni, ka ‘oku fakahoko e, mo e ngaahi ‘elia kehe ‘Eiki Sea, koe’uhí ko e ngaahi tu’utu’uni, mo e me’a ko ia ko ē na’e fiema’u ‘e he kōmiti pea na’e ‘i heni ai mo e fānau mei he potungāue ‘o tali fehu’i, na’e meimei uike 2 ‘Eiki Sea, ka ‘oku toe ‘ai eni ke tau toe foki kitautolu ‘o ‘alu ‘o hangē fo’i lao ni ia ha fo’i pulu tenisi ‘Eiki Sea, mālō.

‘Eiki Sea: Me’a mai Fakafofonga fika 1, Nōpele ‘o Ha’apai.

Kole fakama’ala’ala ki he Lao ‘Inivesi Muli pea tukuphifo ki he Kōmiti Kakato

Lord Tu’iha’angana: Tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea, pea tapu mo e ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Minisitā, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga Nōpele kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai.

‘Oku ou tui Sea ‘oku, ‘oku tu’u pē motu’a ni ia mo’oni pē me’a ko ē ‘oku me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā, Tu’utu’uni Ngāue ‘a e Feitu’u na na’e tukuphifo he lao ko eni ‘o ngāue’aki ‘a e kōmiti pea fai mo e me’a kehe pē ia Sea, ‘a e fakahoko ‘e he ‘ū *consultation* mo e ‘ū fetalanoa’aki ko ia, pau ke faka’osi mai ki he Fale Sea. Ka, ko e ‘uhingá pē ‘oku ou kole pē ‘aku ki he Hou’eiki Pule’anga mo e ‘Eiki Minisitā, ‘oku fokotu’u, ko e foki mai ko eni ki he Fale ka ‘oku fiema’u ke ‘ohifo ha me’a ke fakama’ala’ala, pea ‘oku tonu pē ke fokotu’u, kole pē au ki he, neongo kuo ‘osi fakahoko e, kole fakamolemole pē ki he ‘Eiki Minisitā ‘a e ‘ū fetalanoa’aki mo e me’a ka ‘oku pau ke toki faka’osi mai ki heni, pea ka ‘oku kole ha Fakafofonga pē ko e Hou’eiki Mēmipa ke

fakama'ala'ala ha me'a, pea fai, ke fakama'ala'ala ia pea toki fakama'ala'ala mai pē ke mahino pea tau toki pālōti.

Ko ia 'oku ou fokotu'u atu 'e au ke tukuhifo ke fakama'ala'ala mai, mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'akiLao Le'ole'o: Sai pē 'Eiki Sea, mālō ka 'oku ou kole atu pē kau Mēmipa mou 'ofa 'o lau ho'omou lao mo e fakahela. Mālō.

Tokanga ki hano fakama'ala'ala kupu 39 Lao 'Inivesi Muli 2020

Semisi Sika: Mālō Sea, ko e, ko u pou pou atu pē au ki he 'Eiki Minisitā, ko e kotoa 'o e fo'i lao ko e ngaahi, mo e ngaahi fakaikiiki ko ia 'o e lau 'a e kakai 'i he *consultation*, pou pou kakato 'a e motu'a ni. Ko e, ko e, ko u kole pē ko e kupu 39 pē, 'i he taimi ko ē 'e tukuhifo ai ki lalo te u nofo pē 'i he kupu 39, ko e kole fakama'ala'ala pē 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia ai ke pehē ke fakafekiki pē ko ha, ko e kole pē ke fakama'ala'ala 'a e tohi ko ia kupu 39. Fakamolemole atu pē, 'ikai ke kau atu 'a e motu'a ni 'i he ngaahi *public consultation* ko eni ko e toki mahino mālie kiate au 'a e kupu ia ko eni 'i he taimi ko ē na'e 'omai ai 'a e lipooti pea u toki vakai 'o toki 'ilo'i ai 'a e mafatukituki ko ia he kupu 39 ke fakama'ala'ala, pea ko ia pē 'e Sea mālō.

'Eiki Sea: Fakafofonga 'e malava pē ia ke fakama'ala'ala he taimi ni e kupu 39, 'o kapau 'e mahino pē pea he 'ikai ke toe fiema'u ia ke tukuhifo. Hou'eiki Pule'anga?

Mateni Tapueluelu: Sea ...

'Eiki Sea: Tongatapu 4.

Pou pou tukuhifo Lao 'Inivesi Muli ki he Kōmiti Kakato

Mateni Tapueluelu: Fakamolemole, tapu mo e Feitu'una Sea, 'e Sea ko 'eku fokoutua atu pē ke fai ha pou pou ke tukuhifo mu'a, 'oku 'ikai ko e me'a pē ia, ko e anga ia 'a e fokotu'u ia 'a e Fakafofonga ko ē ...

<005>

Taimi: 1502-1507

Mateni Tapueluelu: ... 'Oku 'i ai e me'a ia te mau hanga 'o fokotu'u atu Sea ko hono 'uhinga pē ko e fo'i lao ko ē iá pea 'oku mau kole atu mu'a ke tali ke tukuhifo. 'Oku 'ikai ke mau loto mautolu ke fakalōlōa. Ka ko eni 'oku mau hanga 'o pou pou atu ke paasi 'a e ngaahi lao ko eni pea ia 'oku mau tui 'oku mau 'ata'atā ka ko e ngaahi lao 'oku mau ongo'i homau konisēnisi 'oku totonu ke fai ha feme'a'aki ki ai ko ia 'oku fai atu ai e kole ke tukuhifo ki he Komiti Kakato Sea mālō.

Tu'utu'uni tukuhifo Lao Fakaangaanga 'Inivesi Muli ki he Kōmiti Kakato

'Eiki Sea: Faingamālie pē tukuhifo e Lao Fakaangaanga ki he 'Inivesi Muli fakataha pea mo e lipooti pea mei he Komiti Fekau'aki ki he Komiti Kakato.

Lipooti fika 5/2020 Kōmiti Lao fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Vā Fakangāue

Tau hoko atu ki he Fika fika 5.5 ‘o ‘etau ‘asenita. Ko e Lipooti Fika 5/2020 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Lao fekau’aki eni pea mo e Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Vā Fakangāue. Kole atu ki he Kalake ke ne lau e tohi na’e fakahū mai’aki e lipooti.

Tokoni Kalake: Komiti Tu’uma’u ki he Lao, ‘ulu’itohi’aki ‘a e tohi.

‘Aho 13 ‘o ‘Aokosi 2020.

Lord Fakafanua
‘Eiki Sea
Fale Alea ‘o Tonga
Nuku’alofa.

‘Eiki Sea

Lipooti Fika 5/2020 ‘o e Komiti Tu’uma’u ki he Lao Fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Vā Fakangāue 2020.

‘Oku ou faka’apa’apa mo fakahoko atu ki he Feitu’una ‘a e Lipooti Fika 5/2020 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Lao ke me’a ki ai ‘a e Feitu’una mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga.

‘Oku fekau’aki e lipooti ko eni mo e Lao Fakaangaanga Fika 1/2020. Lao Fakaangaanga Ki he Ngaahi Vā Fakangāue 2020.

Faka’apa’apa atu
Fakamo’oni hingoa ki ai
Honorable Mo’ale Finau
Sea ‘o e Komiti Tu’uma’u ki he Lao

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke lau mai e peesi 3, 4 fakamā’opo’opo mo e ngaahi fokotu’u.

Tokoni Kalake: Vahe 5 fakamā’opo’opo mo e ngaahi fokotu’u mei he Komiti Lao.

Makatu’unga ‘i he ngaahi fakakaukau mo e fokotu’u kuo ‘omai mei he kakai, tali mei he Potungāue fekau’aki mo e Ngaahi Fakalalakaka Faka’ekōnomika ki he ngaahi fokotu’u ko ia pea mo hono fakakaukau fakalukufua ‘e he Ongo Komiti Fekau’aki ‘a e ngaahi fokotu’u. ‘Oku ‘oatu au ‘a e fokotu’u ‘a e komiti ‘o anga pehe ni.

Ke tali ‘a e Lao Fakaangaanga Fika 1/2020 fakataha mo e ngaahi fakatonutonu ‘oku lisi atu ‘i he vahe 4 konga 4 ‘o e lipooti ni pea ke tali ‘a e fika 2 - ke tali ‘a e lipooti Fika 5/2020 ‘o e Komiti Tu’uma’u ki he Lao fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Vā Fakangāue 2020.

Eiki Sea: Hou'eiki 'oku kau e lipooti ko eni 'i he ngāue lōloa pea mo mā'opo'opo 'aupito na'e iku 'o fo'i e komiti he ngāue ko eni. 'Oku ou kole atu ki he Sea 'o e Komiti Lao kātaki 'o lipooti mai ki he Fale.

Lipooti fekau'aki mo e ngāue 'a e Kōmiti ki he Lao Fakaangaanga Vā Fakangāue 2020

Mo'ale Finau: Tapu atu ki he Feitu'una 'Eiki Sea tapu ki he Hou'eiki. Sea ko e kongā lahi pē ia na'a ku lipooti 'anenai 'a ē na'a ku kamata ki'i 'ova atu ki ai, ka ko e lao ko eni 'Eiki Sea hangē ko e me'a 'a e Feitu'una na'e mā'opo'opo 'aupito pē 'a e fakahoko 'o e fakataha 'a e komiti pea pehē ki he ni'ihi ko ē na'e kaungatonu ki ai kae tautefito ki he kau ngāue ko eni 'a e 'Eiki Minisitā Leipa pea mo e Ngaahi Fakalalaka Faka'ekonōmika.

Ko e ki'i me'a pē na'e fihi he me'a ko eni 'Eiki Sea me'a ko eko ē me'a ko ē na'a ku lave ki ai 'anenai fekau'aki pea mo e vāhenga mo e vā tautautefito 'Eiki Sea ko e me'a na'e fai ki ai e manavasi'i na'a 'ikai ke malava 'e he ngaahi pisinisi 'o fakahoko 'a e fiema'u ko ē 'a e kau ngāue tautautefito ki he vahe. 'I, 'ikai ke ngata ai 'Eiki Sea na'e fiema'u leva ke 'i ai mo e ngaahi komisoni ke fokotu'u ke ne toki lava 'o muimui'i 'a e kongā ko ia 'o fekau'aki pea mo e vāhenga.

Ko e taha e me'a 'Eiki Sea na'e 'ohake 'i he fakataha ko eni ko e manavasi'i mahalo 'a e Pule'anga na'a nau hū atu ki loto 'o lava leva ke hangē ke fakahōloa ki he ngaahi pisinisi tautautefito ki ha ngaahi *Regulation* 'amui ha'ane vilo atu koe'uhī ke ne tu'utu'unia 'a e

<007>

Taimi: 1507-1512

Mo'ale Finau : ... va'a ko ē 'o e tokotaha ko ē 'oku 'o'ona 'a e ngāue pea mo e tokotaha ngāue. 'A ia ko e va'a ngāue ko iá 'Eiki Sea 'oku mahu'inga 'aupito 'aupito ia ki he ngaahi ngāue koe'uhi he 'oku 'i ai e fiema'u 'a e tokotaha ngāue, pea 'oku to e 'i ai pea mo e fiema'u ko ia 'a e tokotaha ko ia 'oku 'o'ona 'a e ngāue'angá. Ko e fo'i kongā ko iá 'Eiki Sea ko e uho ia ko e 'elito ia 'o e lao ko eni 'a e fo'i vā ko iá. Pea ko e me'a na'e mahu'inga'ia ai 'a e Komiti 'Eiki Sea, ke fakapapau'i 'e he Pule'angá 'oku tonu 'a e taimi ko ē 'oku 'omi 'a e ngaahi tu'utu'uní ke palanisi ke 'oua na'a 'osi ange ko ia 'a e 'ahó 'oku uesia 'a e tokotaha ko ia 'oku 'o'ona 'a e pisinisi, kae *advantage* 'a e tokotaha ko ē 'oku ngāue, pē ko e foki ki he tokotaha ngāue.

Fakatātā 'Eiki Sea ki he me'a na'a ku to'o he fakatahá. Fēfē leva kapau 'e 'oatu 'a e vahé ia ki ha taha 'oku fakapikopiko ia he ha'u ki he ngāue. Ko e me'a ia na'e 'ohake 'Eiki Sea 'i he taimi ko ē na'e lele ai ko ē 'a e felingiaki fakakaukau 'i he lao ko eni. Fēfē leva kapau 'oku si'isi'i 'ene totongí ka 'oku lahi 'ene ngāue ia 'a'ana. Kātoa 'a e 'ū ngaahi *factor* ko eni 'Eiki Sea na'e 'ohake ia 'i he fakatahá. Pea 'oku ou fakamālō heni ki he ni'ihi na'a nau hanga 'o fakahoko 'a e fakataha ko eni, tautautefito ki he ni'ihi ko eni pea mei he Potungāue Leipá. Na'a nau 'omi hangatonu pē 'e kinautolu 'Eiki Sea, he ko e lao ko eni ko e ha'u ia mei he Pule'angá. Ko ia 'i he'ene pehē 'Eiki Sea, 'oku ou fokotu'u atu pē 'e au ia 'i heni 'i he 'uhí 'i he'eku hoko ko e Sea 'i he Komiti ke tali e Lao ko eni 'Eiki Sea. Makatu'unga kuo kakato na'e kakato 'a e ngaahi fealelea'akí a'u ki he ngaahi *public hearing* na'e fakatotofu kotoa pea ko hono olá 'oku fokotu'u atu.

Kapau 'e fakatokanga'i 'e he Hou'eiki kapau te mou me'a hifo ki he lipooti ko ení fu'u matolu 'aupito, 'oku 'oatu kakato pē 'e he Komiti ia 'Eiki Sea 'a e ngaahi tafa'aki kehekehe. 'Oku 'ikai ke pehē ia ke 'oatu pē 'a ha tafa'aki ko ē 'e taha ka 'oku 'oatu kotoa pē. Pea ko e fakamā'opo'opo eni 'a e Komiti 'Eiki Sea 'oku ou 'oatu 'e au 'i he taimi ni. Na'a mau a'u ki ai na'a mau fakakaukau kōtoa e Komiti ke mau fokotu'u atu ke tali 'a e Lao Fakaangaanga ko ení kae pehē ki he lipooti ko ení. 'O makatu'unga 'Eiki Sea, 'e toki 'omai 'a e ngaahi 'ū me'a ko ē 'amui mei he ngaahi komisioni 'e fokotu'u 'e toki 'omai ai 'a e fakaikiiki, pea ko u tui 'Eiki Sea 'oku fakapotopoto pē ia, ke tuku ki he Pule'angá ke fai ha fakatotolo fakaikiiki ki he ngaahi ngāue'anga tautautefito ki he vahé 'Eiki Sea. Na'a 'osi angé 'oku fokotu'u atu 'e he Pule'angá ha fo'i fika ki he *minimum wage* 'o 'alu atu 'o fepaki ia mo e tokotaha 'oku 'o'ona 'a e ngāué 'Eiki Sea. He ko hotau lotó ke 'osi ange 'a e lao kotoa pē 'oku faingamālie e fonuá 'Eiki Sea 'i he'etau fa'u lao. Ko ia 'Eiki Sea 'oku ou fokotu'u atu, 'i he tu'unga ko eni 'i he'ene a'u ko ia 'i he taimi ni ke tali 'a e lao ko ení pea mo e lipooti 'Eiki Sea mālō.

'Eiki Sea : Kole atu ki he Kalaké ke tau pālōti e lipooti. Ko ia 'oku loto ke tau tali e Lipooti Fika 5/2020.

Mateni Tapueluelu : Sea .. fakamolemole 'Eiki Sea tapu mo e Feitu'una.

'Eiki Sea : Me'a mai Tongatapu 4.

Kole ke tukuhifo Lao Fakaangaanga Vā Fakangāue ki he Kōmiti Kakato

Mateni Tapueluelu : Fakatapu ki he Feitu'una 'Eiki Sea pea pehē ki he 'Eiki Palēmia 'o Tonga mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tongá. Sea ko e kole 'a e motu'á ni ke ke angalelei mu'a kae tukuhifo 'a e lipooti ko ení. Faka'apa'apa lahi 'aupito ki he ngāue kuo lavá na'e kau ki ai 'a e motu'á ni Sea, ka 'oku ai e me'a 'oku ou loto pē Sea ke fakaongo atu e le'o hoku kāinga fekau'aki pea mo e lao ko ení pea 'oku ou kole ke tukuhifo ki he Komiti Kakatō. 'Eiki Minisitā, 'oku ou poupuu atu au ki he lao ko ení, ki he ngaahi konga lahi ko e me'a si'i pē, pea 'oku he 'ikai ke lōloa ia 'Eiki Sea, ka 'oku ou kole pē ke tukuhifo ki he Komiti Kakatō. Mālō Sea.

'Eiki Sea : Fokotu'u mei he Fakafofonga Tongatapu 4, 'oku ai ha poupuu? Poupuu. Tukuhifo fakataha 'a e lipooti ko eni mo e Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Vā Fakangāue Kōmiti Kakatō..

Lipooti Fika 4/2020 Komiti Tu'uma'u ki he Laó fekau'aki mo e Fokotu'u Faka-Fale Alea Fika 1/2020

Tau hoko atu ki he fika 5.6 'etau 'asenita. Lipooti Fika 4/2020 Komiti Tu'uma'u ki he Laó fekau'aki eni mo e Fokotu'u Faka-Fale Alea Fika 1/2020. Kātaki Hou'eiki ko e lipooti 'oku tukuhifó tukuhifo 'oku, te'eki ke tau lau tu'o 2 e lao ko ení. Kole atu ki he Kalake ke tau lau tu'o 2...

<008>

Taimi: 1512-1517

Tokoni Kalake: ... Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Vā Fakangāue 2020. Ko ha Lao Fakaangaanga ki ha lao ke fokotu'u mo ha fa'unga fakalao mo e ngāue 'i Tonga ni pea mo e ngaahi me'a felāve'i mo ia. 'Oku tu'utu'uni 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he fakataha alea 'o e Pule'anga 'o pehē,

Hingoa Nounou. ‘E, ‘e ui ‘a e lao ni ko e Lao ki ha Ngaahi Vā Fakangāue 2020.

'Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tau tali hono ...

Kole tukuhifo Lao Fakaangaanga Vā Fakangāue ki he Kōmiti Kakato

Mateni Tapueluelu: Sea kātaki fakamolemole kole atu ki he tukuhifo mo e lao ko ia ki he Komiti Kakato. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Ko ia tukuhifo ai pē lao. Hou'eiki tau hoko atu ki he Lipooti Fika 4/2020 ‘a e Komiti Tu'uma'u ki he Lao. Kole atu ki he Kalake ke ne lau mai.

Lipooti Fika 4/2020 ‘a e Komiti Tu'uma'u ki he Lao

Tokoni Kalake:

‘Ulu'itohi e Komiti Tu'uma'u ki he Lao

‘Aho 21 ‘o Siulai 2020.

Lord Fakafanua,
‘Eiki Sea,
Fale Alea ‘o Tonga,
NUKU'ALOFA.

‘Eiki Sea,

Lipooti Fika 4/2020 ‘o e Komiti Tu'uma'u ki he Lao.

‘Oku ou fakahoko atu ki he Feitu'una ‘a e Lipooti Fika 4/2020 ‘a e Komiti Tu'uma'u ki he Lao ke me'a ki ai ‘a e Feitu'una mo e Hou'eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga.

‘Oku fekau'aki e lipooti ko eni mo e Fokotu'u Fika 1/2020. Ke liliu ‘a e fakalea ‘o e Tu'utu'uni 125 (, kupu si'i 3) (a) ‘o e Tu'utu'uni ‘o e Ngaahi Fakataha'anga ‘a e Fale Alea ‘o Tonga ‘a ia na'e tukuhifo mei he Fale Alea ki he komiti ni ‘i he ‘aho 29 ‘o Sune 2020.

Faka'apa'apa atu,

Fakamo'oni hingoa ki ai

Hon. Mo'ale Finau
(Sea ‘o e Komiti Tu'uma'u ki he Lao)

'Eiki Sea: Kātaki ‘o lau mai e peesi nima.

Tokoni Kalake: Kupu 3 fakamā'opo'opo mo e ngaahi fokotu'ú. Kuo kakato e ngāue 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Lao ki he Fokotu'u Fika 1/2020 pea fokotu'u atu. 1) Ke tali e Fokotu'u Fika 1/2020. 2) Ke tali e Lipooti Fika 4/2020 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Lao.

Fokotu'u faka-Fale Alea fika 1/2020

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke ne lau mai e Fokotu'u Fika 1/2020. Fakalahi (1).

Tokoni Kalake: 'Aho 12 'o Mē 2020.

Lord Fakafanua
'Eiki Sea e Fale Alea 'o Tonga
Fale Alea 'o Tonga
NUKU'ALOFA.

'Eiki Sea,

Kaveinga: Fokotu'u Faka-Fale Alea

'Oku ou faka'apa'apa mo fakahū atu 'a e fokotu'u mei he Pule'angá 'o fakatatau mo e kupu 78 'o e Tohi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakataha 'o e Fale Alea 'o Tonga.

Fokotu'u, Ke liliu 'a e fakalea 'o e kupu 125 kupu si'i (3) (a). 'Oku ou fokotu'u atu ki he Fale Alea ke liliu ange 'a e fakalea 'i he kupu 125 kupu si'i (3) (a) 'i he Tohi Tu'utu'uni 'a e Fale Alea mei he fakalea lolotongá, ke fakahū atu, ke fakahū atu ia 'e ha Mmēmipa 'oku 'ikai ko ha Minisitā mo fakamo'oni hingoa ki he fakamatala fakamahino 'o e Lao Fakaangaanga ki he fakalea fo'ou 'oku fokotu'u atu ko eni, ke fakahū atu ia 'e ha Mēmipa 'o e Fale Alea mo fakamo'oni hingoa ki he fakamatala fakamahino 'o e Lao Fakaangaanga. 'Oku makatu'unga e fokotu'u ...

<009>

Taimi: 1517-1522

Tokoni Kalake: ... ke fakatatau ki he kupu 62 'o e Konisitūtone pea ke 'atā ki ha Mēmipa Fale Alea ke ne fakahū mai ha Lao Fakaangaanga 'o tatau aipē ia pē ko ha Minisitā 'o e Kapineti pē ko ha Fakafofonga Fale Alea. Pea 'oku 'i ai mo e ngaahi fokotu'u Lao Fakaangaanga mahu'inga 'aupito ki he fonua 'e lava ke alea'i 'i Fale Alea ka ko e fokotu'u 'e ha Mēmipa pē 'o e Fale Alea.

'Eiki Sea ko e fokotu'u ko eni 'oku fakahū atu ia mei he Pule'anga ke fai ki ai ha feme'a'aki 'a e Fale Alea.

Faka'apa'apa atu,

Fakamo'oni hingoa ki ai
Hon. Rev. Dr. Pohiva Tu'i'onetoa
(Palēmia 'o Tonga)

'Eiki Sea: Hou'eiki te u tuku atu e faingamālie ki he 'Eiki Palēmia ka 'oku tu'utu'uni 'etau taimi mou me'a hake ke tau mālōlō.

(Pea na'e ki'i mālōlō ai)

<009>

Taimi: 1537-1542

Sātini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

(Me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ki hono me'a'anga)

Fokotu'u ke liliu fakalea Tu'utu'uni 125 kupu 3(a) & Tu'utu'uni Ngaahi Fakataha Fale Alea

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki ko e Fokotu'u Fika 1/2020 ke liliu 'o e fakalea 'o e Tu'utu'uni 125 kupu 3(a) mo e Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakataha Fale Alea. Fakahū mai eni mei he 'Eiki Palēmia na'e 'osi tuku hifo ki he Komiti Lao pea ko eni 'oku fakafoki mai, me'a mai 'Eiki Palēmia.

Fokotu'u ke tali fokotu'u pea lava ki ha mēmipa Kapineti ke fakahū mai hā'ane Lao Fakaangaanga

'Eiki Palēmia: 'Eiki Sea ko u fokotu'u atu Sea ke tali e lipooti ko eni. Ko eni kuo tali 'a e lipooti ia ko eni fokotu'u ne 'oatu ke liliu e fakalea ko ē 'etau Tohi Tu'utu'uni e kupu 125 kupu (3)(a). 'A ia 'oku tu'u foki ia ai 'a ia 'oku pehē ke fakahū atu 'e ha mēmipa 'oku 'ikai ko ha Minisitā mo fakamo'oni hingoa ki he fakamatala fakamahino 'o e Lao Fakaangaanga ka ko 'ene tu'u foki ko ia 'i he Konisitūtone 'oku pehē pē ia ko e mēmipa. 'Oku 'ikai ke pehē ia 'a ia 'oku ngofua leva ia ki he mēmipa pē 'oku Minisitā pē 'ikai ngofua pē ke ne hanga 'o fakahū ha'ane Lao Fakaangaanga pē ko ha'ane *Private Bill*.

Fale'i fakalao mei he 'Ateni Seniale 'oku ne poupou ki he fokotu'u

Pea ko eni kuo 'omai e *opinion* 'a e 'Ateni Seniale 'oku ne poupou 'oku ne poupou ki ai te u hanga 'o pē 'o ki'i lau atu e konga ko ia 'i mui. 'A ia 'oku ne pehē, ko ia ai ko e lave ko ia e kupu 62 kupu si'i(2) kupu si'i (a) 'o e Konisitūtone ki ha mēmipá 'oku pule ia 'i he Tu'utu'uni 125 kupu 3(a) 'o e Ngaahi Tu'utu'uni 'a e Ngaahi Fakataha. Ko e lave ko ia 'a e kupu 62 kupu (2) (a) ki he mēmipa 'oku ...

<007>

Taimi: 1542-1547

'Eiki Palēmia : ... 'uhinga ia ki ha Mēmipa pē 'o tatau ai pē, pe kuo fakanofō Minisitā pe 'ikai. 'E ngofua ke ne fakahū atu ha Lao Fakaangaanga Taautaha. Ko ia ai 'oku ou tui ko e fakalea

lolotonga 'o e Tu'utu'uni 125 kupu (3) (a) 'o e ngaahi Ngaahi tu'utu'uni Tu'utu'uni 'o e ngaahi Ngaahi Fakatahá, 'oku fepaki ia mo e Kupu 62 kupu si'i (2) kupu si'i (a) 'o e Konisitūtoné. 'Oku totonu leva ke fakatonutonu 'a e Tu'utu'uni 125 kupu si'i (3) kupu si'i (a) ke fakatatau mo e kupu hono 22 kupu si'i (2) kupu si'i (a) 'o e Konisitūtoné. Ko ia ko u fokotu'u atu ke tali e lipooti kuo 'omaí Sea mālō.

'Eiki Sea : Kole atu ki he Kalaké ke tau pāloti.

Lord Tu'iha'angana : 'Eiki Sea kātaki pē ke u ki'i lava pē au ke 'oatu e ki'i ...

'Eiki Sea : Me'a mai 'Eiki Nōpele Ha'apai.

Tokanga ki he uouongataha mo e laumālie ngāue fakataha

Lord Tu'iha'angana : Ki he Fale Aleá pē ia pea 'osi pea toki pāloti, kae 'oatu pē ki he ko e 'uhinga ko e lekooti 'a e Fale Aleá. Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea pea tapu mo e 'Eiki Palēmiá mo e Hou'eiki 'o e Fale Alea 'o Tonga. 'Oku poupu pē motu'á ni ia ki he me'a ko ē 'oku fakahoko maí mo e fokotu'ú ke tatau e Hou'eiki Mēmipá hono kotoa pea hangē ko e faka'uhinga ko eni 'oku me'a mai e 'Eiki Palēmiá ki he Konisitūtoné. Poupu pē au ia ki ai mo e faka'uhinga 'a e 'Ateni Senialé. Ka ko e ki'i lave pē 'a e motu'á ni Sea ko e 'uhingá, ko e mahino pē foki ka 'oku fiema'u ke liliu ha kupu 'etau Tu'utu'uni pē ko e Laó 'oku mahino 'e 'i ai ha makatu'unga hangē ko eni. Kapau 'oku mahino 'oku ai ha ngaahi, tau fakatātā te u ngaue'aki pē 'e he motu'a ni 'a e fakatātā maheni. Kapau 'oku ai ha Hou'eiki Minisitā ia nau fu'u nau fu'u fiema'u 'e nautolu 'enau ngaahi lao ke 'omaí ka 'oku nau fihia he kupu ko eni pea 'oku ou tui 'oku ai 'a e ngaahi 'uhinga pehē ke fakakaukau'i ha liliu e tu'utu'uni. Pea 'oku ou tui Sea na'e tu'u pehē pē 'a e tu'utu'uni. Mahino 'aupito pē 'a e lau 'a e Konisitūtoné ke tatau ki he Hou'eiki Mēmipá, ka na'e mahino pē na'e 'uhinga foki ko e Hou'eiki Kapinetí, 'a'u pē ki he founga ko ia he taimí ni, 'oku mahino ko 'etau fili e Palēmia pea fili e Hou'eiki Minisitā. Mahalo na'e 'uhinga pē ia ke nau takitaha nofo taha nautolu ki he Pule'angá 'uhingá he ko e Pule'angá 'oku ai 'enau ngaahi *policy* mo 'enau ngaahi hā fua mo 'enau fa'u mai 'enautolu 'enau ngaahi laó 'o hu'u taha mai pē mei he Pule'angá. Ka ko u tui kapau 'e 'i ai ha Minisitā 'oku ai ha me'a 'oku ne fiema'u, 'oku monū'ia ia kapau 'oku 'i he Kapinetí he 'oku ko u tui te ne fokotu'u 'e ia he Kapinetí 'ene ngaahi fakakaukau pea fa'u mai mei ai 'o hū mai mei ai, ko e matapa fefeka ia ke hū mai ai ha, ka ko e faka'uhinga pē ia 'a e motu'á ni Sea ki he 'uhinga ko iá. Ka ko u manatu ki he, ko u tui ko e tokolahi pē Hou'eiki Mēmipa lolotonga he Fale Aleá ni ngaahi ta'u si'i pē kuo maliu atú, ko 'eku faka'uhingá 'aku Sea he ko e 'uhingá hangē na'e hā mai mei he Pule'angá 'a e me'a ko iá.

Na'e ai 'a e 'Eiki Minisitā ia, na'a ne fa'u mai 'e ia mo 'ene lao 'o fakahū mai pea ne faka'uhinga ko e taimi pē ko ē 'oku ne fakahū mai ai 'a e laó ia pea Fakafofonga Fika fiha ia, 'oku 'ikai ko e Minisitā ia, 'a ia 'oku lava pē ia 'o faka'uhinga'i pehe'i. 'O faka'uhinga'i pehe'i ke te, pea pau 'a e tu'utu'uni kapau 'oku te fa'u mai pē ha'ate *Private Bill* pea te Fakafofonga 'Eiki Nōpele Fika fiha kita ia kapau 'oku te Minisitā ngaue'aki pē 'ete 'Eiki e Fakafofongá Nōpele pē ko 'ete Fakafofonga Kakaí. Kai kehe ko e 'uhinga pē ia 'a e motu'a ni Sea fekau'aki mo e anga 'o e tu'u 'a e tu'utu'uni mo e liliu ko eni 'oku 'omaí mo'oni pē ia. Kae mahalo ko e ki'i fehu'i pē ia ki he Palēmia pe 'oku, ki'i 'oku lahi e kau Minisitā 'oku fiema'u ke si'i fakahū mai ha'anau 'ū Lao Fakaangaanga. Hangē pē na'a ku lave ki ai, ko 'enau 'i he Pule'angá 'oku nau takitaha nofo taha 'i he ngaahi Tu'utu'uni Ngāue 'a

e Pule'angá mo e hā fua, pea fou taha mai e ngaahi, pē ko e hā 'a e va'a pē ko e potungāue 'oku hū mai ai he Pule'angá. Pea kapau 'oku ai ha fiema'u 'a ha Minisitā 'i he ki ha fekau'aki mo ha lao ke liliu, ko u tui 'oku tonu ke ne fakahū 'e ia ki he Kapineti pē ko e potungāue pē ko e hā 'o ha'u pē he halanga ko ē he taimi ni . He ko u tui ko e me'a ia 'e fai ai 'a e maaú mo 'enau uouongatahá. Na'a 'ohovale pē Palēmiá ia kuo hū mai ha Minisitā ia mo ha'ane fo'i lao te'eki ke ne mea'i 'e ia pea nau tō kehekehe ai hē, pea hoko ai ha ngaahi vā pehē. Kae kehe Sea ko 'eku 'uhingá pē ia mo e anga e tu'u, ko u tui na'e 'i ai pē 'uhinga ia 'oku tu'u pehē 'etau tu'utu'uni ko e 'uhingá ko e ...

<008>

Taimi: 1547-1552

Lord Tu'ihā'angana: ... kehekehe e ngaahi fatongia neongo 'oku tau hū mai pē ko e Mēmipa pea toki fili he Pule'anga ka ko e liliu ko eni ko ē ki he fakatatau ki he mo'oni 'aupito e 'a e lau ia 'a e Konisitūtone pea mo e, ki he 'etau ke taha pē ki he 'etau ngaahi, ka ko u tui pē na'e 'i ai pē 'uhinga e tu'u pehē pea ko u kole pē au ki he 'Eiki Palēmia kapau ko ia na kapau na'a 'oku fu'u fiema'u ho Hou'eiki Minisitā ke liliu e kupu ko eni ka nau fa'u lao mai nautolu ia ha'u e Pule'anga ha'u mo nautolu pea nau fa'u mai mo e Hou'eiki ko ē kapau ko ia pea ko u, tau fai ā ki he faka'uhinga ka tau hangē mai e lao ha ha'u kehekehe mei he ngaahi feitu'u mālō Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Nōpele Fika 1 'o Tongatapu.

Tui 'e 'i ai e movetevete he Kapineti ka lava mafai ha Minisita ke fakahū mai ha'ane Lao taautaha

Lord Tu'ivakanō: Tapu pē mo e Feitu'una Sea. Pea tapu pē ki he Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki 'o e Fale Alea. Sea 'oku ou kole pē au koe'uhí ko e tu'u foki ko ē 'a e kupu ko eni na'e te'eki ai ke fai ha, ko u tui pē na'e te'eki ai ke fai ha vakai'i he 'oku ha'amau taimi he kei tu'u e Tu'utu'uni ko eni 'a e Falé ia 'oku makatu'unga 'i he fili 'e he 'Ene 'Afioó 'a e Palēmia pea mo e Kapineti 'i hono taimi. Ka ko e tu'u foki he taimi ni kuo fili 'e he Fale Alea. 'A ia 'oku mo'oni pē 'a e fokotu'u ke tatau mo e Konisitūtone. Ka ko u tui au 'oku 'i he anga 'eku sio atu faka'uhinga 'a e motu'a ni hā e me'a 'oku 'ikai ke liliu 'a e Konisitūtone ki he kau Mēmipa 'oku 'ikai ke nau 'i he Kapineti ke ngofua pē ke nau fokotu'u ha ngaahi fokotu'u kae 'ikai ko e kau Minisitā. He na'e 'ikai ke 'uhinga pehē na'e 'uhinga pehē he kuonga kuohili ka ko e taimi ni ia ko u tui 'oku kei 'uhinga pē ke kei nofo pē 'i he kau Mēmipa 'oku 'ikai ko e kau Minisitā. Ka 'oku hangē ko e me'a 'a e Fakafofonga Nōpele 'o Ha'apai 'oku tonu ke, he kapau 'e fokotu'u 'a ha Fakafofonga ha'ane fo'i *private Private Bills* ko e me'a 'oku tonu ke, 'oku nau 'osi 'i he tafa'aki e Pule'anga he ko u tui 'e 'i ai 'a e fepakipaki 'i honau fatongia kapau te nau takitaha nautolu pea toe 'ai pea mo 'enau potungāue. Ka ko e me'a pē te u kole kapau 'e lava ke, ke ki'i fakatonutonu ā e Konisitūtone ki he kau Mēmipa ko ē 'oku 'ikai ke nau 'i he Kapineti. Ka ko e tu'u foki he taimi ni ko e kau Mēmipa fili ia ka koe'uhí ko e fili 'a e Fale Alea 'oku 'ikai ko ha fili ia 'a 'Ene 'Afioó hangē ko e kuohili. Ko e 'ai pē ke, ko e tuku atu pē ia 'a e anga e fakakaukau Sea ka ko 'eku, ka 'oku ou tui ko e me'a kotoa pē 'oku tonu ke fakatatau ki he Konisitūtone ka 'oku 'ikai ke 'uhinga pehē ia 'i he 'aho ni Sea. Mālō.

'Eiki Sea: Tongatapu 4.

Kole ke ua fale'i fakalao koe'uhi ko e ngaahi fakafekiki mo e faka'uhinga fakalao ne hoko kuohili

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea. Tapu mo e Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. 'E Sea ko e fokoutua hake pē motu'a ni ke fokotu'u atu pē mu'a Sea ko hono 'uhinga ko e fokotu'u ko eni 'oku mahino pē 'oku mafatukituki 'oku makatu'unga mei ai 'a e Konisitūtone ka 'oku manatu he motu'a ni Sea pea 'oku ou fai 'a e fakamatala ko eni he lotu faka'apa'apa mo'oni ia 'i he kuohili na'e 'i ai pē 'a e ngaahi fakafekiki mo e faka'uhinga fakalao pea ko e faka'uhinga fakalao ē kuo 'omai he 'Ateni Seniale mo e fakamālō kiate ia.

Ka 'oku ou kau au Sea 'i he nofo pē mo e fakakaukau 'oku 'i ai pē tāla'a 'i he motu'a ni ko e 'uhinga ko e tu'u ko ē 'a e fakalea 'oku pehē **'oku lava 'e ha Mēmipa 'o fakatatau ki he tu'utu'uni**, 'o fakatatau ki he tu'utu'uni. 'A ia **'oku lava 'e ha Mēmipa 'o fakatatau ki he tu'utu'uni** pea ko e founa ē 'o e tu'utu'uni. 'A ia ko e kupu hono 62 'o e Konisitūtone 'oku ne fakamamafa'i tu'o ua 2 mai 'e ia ko e kamata lava 'e ha Mēmipa fakatatau ki he tu'utu'uni he kamata pea 'oku konga fakamuimui to e fakatatau pē ki he tu'utu'uni. Na'a laumālie lelei e Feitu'una Sea ke 'omai ha *second opinion* 'o hangē ko ia na'e fakahoko he Feitu'una 'i he kuohili kae lava ke ma'u ha fiemālie ki ai pea mole ke mama'o Sea ke pehē kuo fai ha fakafekiki fakafo'ituitui. 'E Hou'eiki 'ikai ko e founa pē eni na'a tau lele mai 'aki ko ē he kuohili ke fakakaukau...

<009>

Taimi: 1552-1557

Mateni Tapueluelu: ... kapau 'oku te hoko ki he lakanga Minisitā 'oku te ma'u 'a e ngafa kapa mo kāpui 'o e fonua ke te fa'u lao ki he fonua, pea ko e angamaheni he fa'u lao ko ia 'oku fou mai ia mei he potungāue, mei he *CEO* 'o alea'i ia 'e he Kōmiti Lao ko ē 'a e Pule'anga 'o fou pehē, pea kapau 'e toe 'atā, ke fa'u Lao *Private* pehē ha Minisitā, 'e faingofua ke *tap in* ia ki he 'ū founa ko eni 'o fa'a hū mai ai 'a e fakakaukau *private* 'o hū mai ia ki he potungāue, ka 'e lava ke hoko ai ha fihī. Ko e anga ia 'o e fakakaukau Sea, na'a lelei ke 'omai ha *second opinion* ki he anga e tu'u 'o 'etau Konisitūtone mo e fakakaukau ki he 'uhinga mo e puipuitu'a na'e tohi'i pehe'i ai 'Eiki Sea, ko e anga pē pou pou atu, mālō Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 2.

Tui kei malava pe Minisita ke fa'u Lao telia ha fetō'aki kehekehe he Kapineti

Semisi Sika: Mālō Sea, 'oku ou, 'oku ou tu'u pē au ke u pou pou ki he ngaahi fokotu'u ko ē kuo 'osi 'omai, 'oku 'ikai ke u lotu ke pehē 'oku 'ikai ke u pou pou ki hono 'ange totonu 'o e Fakafofonga Fale Alea ke fa'u lao. 'Oku 'osi mahino pē 'a e mata'itohi ia 'o e lao, ko e *letter of the law* 'a eni ko eni 'oku 'asi he Konisitūtone. Ko e laumālie 'o e lao hangē 'oku ha'u e fakakaukau ia hangē ko e fokotu'u ko ia 'a e ongo Fakafofonga Nōpele, 'oku sai pē ke fokotu'u mai pē ha Mēmipa pē, hangē ko e fo'i founa lolotonga 'oku ne hanga 'o fakamā'opo'opo 'a e Kapineti ke nau faaitaha, ke 'oua na'a 'ohovale pē, tau fakatauange pē he'ikai ke hoko, ka 'e

malava pē foki ke hoko, ‘e ‘ohovale pē kuo ‘ohovale pē ‘Eiki Palēmia ia kuo fokotu’u lao mai ha Mēmipa ia ‘o e Kāpineti pea tupunga ai ha fetō’aki kehekehe. Hangē ‘oku hanga ‘e he fo’i founa lolotonga ‘o fakapapau’i ‘oku tataki lelei ‘e he ‘Eiki Palēmia ‘a e Hou’eiki Mēmipa Kapineti.

‘Oku mo’oni pē kapau ‘e ‘i ai ha Hou’eiki Mēmipa ia ‘o e Kapineti ‘oku ne fiema’u ke ne fokotu’u ha’ane Lao Fakafo’ituitui, ‘oku kei ‘atā pē ke fou kotoa mai pē ‘i he Kapineti ko e fo’i lao ‘a e Pule’anga, ha fa’ahinga me’a pē. Ko e hā pē ha fa’ahinga fiema’u ‘oku ou sio atū ko e hā ho’o fa’ahinga fokotu’u te te fai, ko e ‘eá ‘ave ki he sivile ki he *MOI* hū mai mei ai, kapau ‘oku ‘i ai ha’o fa’ahinga fokotu’u ki ‘oseni, ‘ave ki he ‘ataakai pē ko e ‘ave ki he Minisitā Toutai, pē ko lalo fonua pē ko ha me’a fekau’aki mo e ngoue, ‘ave ke fakahū mai ‘e he Minisitā Ngoue, ha fa’ahinga fokotu’u pē ia ‘o ha Hou’eiki Mēmipa Kapineti, kuo ‘osi ‘i ai pē e ngaahi kupu ‘i Kapineti ke fou ai ‘enau ngaahi, ngaahi fokotu’u Lao Fakafo’ituitui, ‘a ia ‘oku ‘ikai ke pehē ia ke pehē ‘oku ta’ofi ‘oku lava pē ka kuo pau pē ke fou ki Kapineti pea toki Fale Alea.

‘A ia ko e fo’i ko e ‘ai ko ē ke pehē ‘oku ta’ofi ‘oku ‘ikai ke u tui ‘oku ‘uhinga pehē ‘a e fokotu’u ko eni ‘a e ongo Nōpele pea mo e motu’a ni, ‘oku ‘atā pē ke hū mai ha *Private Bill* ‘a ha Hou’eiki Mēmipa Kapineti ka ‘oku hangē ‘e ki’i fakapotopoto ange ke fakapapau’i pē ‘oku mea’i ‘e he ‘Eiki Palēmia ‘a e ngaahi fokotu’u lao ko ia ‘a e Hou’eiki Mēmipa ke ‘oua ‘e fepakipaki. Ko e ‘ai ko ē ke pehē ‘oku tapu’i pē ia, ‘ikai, ‘oku ou tui pē au ia ‘oku ‘i ai e totonu, ‘i ai e totonu ‘a e tokotaha kotoa ‘e ‘i he Fale ni ke fokotu’u Lao Fakafo’ituitui, ka ko e Hou’eiki ‘ikai Kapineti, te nau lava fokotu’u hangatonu atu ki he Feitu’una, ko e Hou’eiki ‘i he Kapineti fokotu’u ki he Kapineti pea toki ‘i he Kapineti ki he Fale Alea. Ko e anga pē ‘eku fakakaukau Sea, mālō.

Fokotu’u ke pelulā Fale Alea ki he fiema’u ‘a e Konisitūtone

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: Sea, tapu mo e Feitu’una, tapu ki he ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki e Fale. ‘Eiki Sea, ko e founa ko eni mei tuai, na’e fou mai pē ‘a e fa’u lao kotoa pē ia ‘Eiki Sea ‘i he Kapineti, ‘o hu’u mai pē mei he Pule’angá ‘a e lao kotoa pē ‘oku ‘omai ki he Fale ni. Na’e toki a’u mai ia ...

<005>

Taimi: 1557-1602

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: ... ‘i he hivangofulu tupu ‘o faka’uhinga’i ai ‘a e kupu ko eni ‘o e Konisitūtone pea faka’atā ai ke fa’u lao taautaha ‘a e Mēmipa. Faka’ofō’ofa ‘aupito ‘a e fakamalanga ia ‘a e Hou’eiki ‘Eiki Sea ka ko e me’a ko ē ‘oku tuhu’i mai ‘e he hala fononga ‘oku ne tauhi kitautolu ke maau ‘etau nofo mo ‘etau ngāue ko e Mēmipa pea ‘oku talamai ia ‘e he Konisitūtone ko ē ‘o Tonga mālīe ‘aupito ‘a e ngaahi fakakaukau, ngaahi faka’uhinga lelei ‘aupito ngāue ko ē ‘a e komiti na’e to e fai e fekumi takai ki he ngaahi fonua ‘o e Pasifiki ke fakamahino ‘a e founa ko eni pea ko e aofangatuku ia ‘Eiki Sea fakataha mo e ngaahi fale’i ko eni na’e ‘omai mei he ‘Ateni Seniale pea mo e ola ‘o e fekumi ko ē na’e fai ‘o a’u ki Pilitānia, ‘Aositelēlia mo e ngaahi fonua kehe ko hono ola eni ‘oku fokotu’u ai ko ē mei he komiti ‘Eiki Sea ke tali ‘a e fokotu’u fika 1 ‘atā ‘a e Mēmipa kotoa pē. ‘Oku ou tui ko e fatu ko ē ha fatunga fa’unga fakangāue ‘a ha mēmipa ‘o e Kapineti ‘oku ‘i he ‘Eiki Palēmia ia mo ‘ene Kapineti ke nau tu’utu’uni e me’a ko ia ka ko e tu’u ko ē ‘a e Konisitūtone ko u kole pē au ‘Eiki Sea ‘oku ou kole pē au ‘oua te tau tuku fakatafa’aki tau ngāue ‘o muimui ki ai ‘o fakatatau ki he me’a ko ē ‘oku tohi’i hinehina mai

mo ‘uli’uli ‘i he’etau Konisitūtone ko ia hotau tataki pea ‘oku ou fokotu’u atu tau kātaki tau pelulā tali e fokotu’u fakatatau ki he Konisitūtone ‘o e fonua mālō ‘Eiki Sea.

Poupou ki he fokotu’u Pule’anga ka ko e fakatokanga na’a hoko ha movetevete ngāue Kapineti

Lord Tu’iha’angana: Tapu mo e Feitu’una Sea pea tapu mo e Hou’eiki e,... fakamālō pē he to e ‘omai e faingamālie tu’o ua ki he motu’a ni ke fakahoha’a, kapau ko e faka’uhinga ē ‘oku ‘omai he ‘a ia na’a ku fakahā pē ‘e au he’eku fakamalanga Sea poupou pē au ki he ‘ū ngaahi ‘ū ‘uhinga fakalao ‘oku ‘omai ki he’etau totonu faka-Konisitūtone ka ‘oku ‘osi ‘oatu pē, pea kapau ko e ‘uhinga ē kuo ‘osi ‘ōmai, fiemālie pē ki ai ka ‘oku ‘osi ‘oatu pē e ngaahi fakakaukau he ko e ‘uhinga pē ko e ngaahi me’a pē na’e, ...he ‘ikai ke hoko ia ka ko e fakatokanga pē na’a ‘ohovale pē ‘oku hoko he ngali te ne fakatupu ‘e ia ha movetevete he Kapineti ha fetō’aki ‘ikai ke fai ha femahino’aki ‘i he me’a pehe ni pea to e ‘i ai foki mo e ngaahi pole ‘o e *corruption* heni Sea ‘e ke ma’u e mafai ‘oku ‘i ai ‘ene kau ngāue mo ‘ene kau ‘ofisa te ne lava ‘o ngāue’aki nautolu ‘o tuku ‘a e ngāue ‘a e Pule’anga kae nau fai ‘enautolu ko e ngaahi me’a pehē pē eni neongo he ‘ikai ke hoko ka ‘oku ‘osi ‘oatu pē ‘o tuku atu ki he, ... pea kapau ko e fakakaukau ‘a e Pule’anga pea kuo fe’unga faka-Konisitūtone pē tau ... pea ka ‘oku kuo ‘osi ‘oatu pē ngaahi he ‘i he me’a na’e fai ki ai ‘a e tokanga mālō ‘Eiki Sea.

Fakamā’opo’opo ngaahi fakakaukau fekau’aki mo e Fokotu’u fika 1/2020

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko ‘eku fakamā’opo’opo ki he me’a ko eni, Fokotu’u Fika 1/2020 ‘oku ngalingali ‘oku 4 ‘a e ngaahi fokotu’u. ‘A ia ko e fakamalanga ko ē mei he ongo Fakafofonga Nōpele ‘oku ‘ikai ke na loto ki he Fokotu’u Fika 1/2020 koe’uhī pē ko e ngaahi makatu’unga na’e me’a ki ai ‘a e Fakafofonga ‘o Tongatapu Fika 1 pea mo e fili ‘o e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā ‘i he kuonga ni ‘oku nau fili mai nautolu ‘e he Fale Alea. ‘A ia ‘oku ‘i ai ‘enau kaveinga ‘anautolu mo e taumu’a ngāue ma’a e Pule’anga.

Ko e me’a ‘a Tongatapu 4 kole mai na’a lava ke ma’u mai ha *second opinion* ke muimui’aki e *opinion* ko eni na’e me’a mai ki ai e ‘Eiki Palēmia mei he *AG* ‘uhī pē ke tokoni ki he feme’a’aki ko eni e Hou’eiki. Ko e me’a ‘a Tongatapu 2 me’a mai ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha *conflict* ia he ‘oku ‘atā pē ‘a e fa’u lao mei he Hou’eiki Minisitā ko ‘enau fa’u pē ‘enau lao ‘o fakahū ki he Kapineti ‘o fakafou mai he Pule’anga.

Pea ‘a ia ‘i he me’a ko eni ‘a Tongatapu 2 tatau pē mo e kole ko ē ongo Nopele ‘oku ‘ikai ke fiema’u ia ke liliu ‘etau Tohi Tu’utu’uni. ‘I he taimi tatau pē ‘osi mahino e ngaahi ‘uhinga ‘oku ‘omai mei he Komiti Lao pea mo e ‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o ko ‘etau fakafoki ...

<007>

Taimi: 1602-1607

‘Eiki Sea : ... e Tohi Tu’utu’uni ke fakatatau mo e lao he Konisitūtoné. Ka ‘oku kehekehe ‘a e ngaahi faka’uhinga Hou’eiki. Me’a mai ‘Eiki Palēmia.

Tui 'ikai fepaki ngāue Kapineti ka ma'u Minisita mafai ke fa'u Lao Taautaha pea to e vave ange ai ngāue

'Eiki Palēmia : Tapu mo e Feitu'una Sea pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Falé ni. 'Eiki Sea, ko 'eku ki'i tu'u hake ke fakamalanga faka'osi pē, kātaki pē he anga 'a e faka'uhingá. Ko e toki ta'u pē foki eni 'e fiha ia 'a e Fale Alea 'a e motu'á ni. 'Oku 'ikai ke u, 'ikai ke 'i ai ha'aku ongo 'aku ia 'e taha 'e fepaki eni ia 'i he tatau pē 'i he Kapineti. Ka 'i ai ha Minisitā ia 'oku ne ongo'i 'oku mālohi hono lotó ke 'ai ha'ane fo'i lao ki ha fa'ahinga me'a 'oku ne loto ke 'ai, ka 'oku tuai 'ene fou 'ana ia he *process*. Te ne lava ia 'e ia 'o kole ha taha 'i tu'a ke ne *draft*, pea 'omai pē ia pea ne fakahū mai ki heni 'o fakatatau mo e Konisitūtoné, pea te tau toki alea'i pē 'etautolu heni. 'E lava pē ia 'o mahino pē 'oku tau loto ki ai pē 'ikai ki he fo'i laó. Ka 'oku hangē kiate au 'e vave ange ai 'a e ngāué. 'Oku ai e ngaahi taimi ia 'e taha ko e fu'u lahi pē 'a e ngāue ia 'a e kau 'a e 'Ofisi Laó 'oku nau, 'oku tuai ai 'a e me'á ia pea 'e lava leva ia ke fou mai ia 'i he *Private Bill*.

Lord Tu'ivakanō: Sea.

'Eiki Sea : 'Eiki Palēmia Hangē ko e fehu'i eni mei he Fakafofonga ko ia 'a e 'Eiki Nōpelé.

Fehu'ia ko hai te ne fua fakamole ki he fa'u Minisita ha'ane Lao Taautaha

Lord Tu'ivakanō : Kātaki fakamolemole pē 'Eiki Palēmia 'oku 'ikai ke u fiema'u ke ta'ofi ho'o me'á, ka ko e 'ai pē ke fehu'i ho'o lolotonga me'á, koe'uhi he ko e mahino ko e 'ū ngaahi lao ko eni ka fokotu'u 'a ha Fakafofonga, ko hai te ne totongi? He ko u manatu'i na'e ai 'a e Fakafofonga na'e ha'u kimu'a. Na'e tala foki na'e 'ikai ke fakafoki 'ene silini fakataha mo e hā na'e a'u 'o 5000, ka na'e ha'u 'o kole 'a e silini ke totongi'aki 'ene fo'i lao na'e fa'u. 'Oka 'oku mahino 'oku mamafa. 'E totongi 'e he potungāué pē ko 'ene totongi? Ko e 'ai 'eke pē mālō ke malu'i.

'Eiki Palēmia : Ko u tui ko e fehu'i ko iá ia 'oku 'atā pē ia he laó, ke totongi pē 'e he p otungāué, kapau ko 'ene fakakaukau ia 'a e tokotaha ko iá 'a e Minisitā ko iá ki he anga 'ene fai 'ene ngāué. Ko e Falé ni foki Sea ko e Fale fa'u lao eni 'a e Fale ko ení. Ko hotau fatongiá ia ko e fa'u lao, pea kapau 'e 'ikai ke masila 'a e laó he 'ikai te tau, he'e 'ikai ke fu'u fēfē 'etau ngāué. Ko e Fale fa'u lao eni, pea ko 'etau me'a ia 'oku faí ko e fa'u lao. 'Oku ai 'a e kau tangata ia he me'á 'oku tuai 'enau ngāué 'anautolu ko e 'ikai ke 'ai mai e laó. Hanga pea nau hanga 'e nautolu 'o fa'u e laó. Manatu'i ko e ngāué ia ko e fu'u ngāue lahi ka 'oku ne lava 'e ia 'o 'ilo 'ene ki'i *specific* 'ene fo'i feitu'u pea ne fa'u e lao, mo ne faka'amu, pea ne hanga 'o *convince* kitautolu ke tau tali. 'Ikai ke u tui au ia 'oku fai ai ha fakamoveuveu. Ko e laó ia 'oku ne hanga 'o pukepuke kitautolu. Ka ai ha fo'i lao ia 'oku lelei tau tali pē ia 'etautolu. Mālō Sea.

Mateni Tapueluelu : Sea fakamolemole pē.

'Eiki Sea : Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu : Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea pehē ki he 'Eiki Palēmiá, Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá 'Eiki Sea. Fakamolemole pē 'oku ou faka'apa'apa lahi 'aupito ki he me'a 'a e 'Eiki Palēmiá, ka ko e kole 'a e motu'á ni Sea, 'oku ai 'eku tokanga ko hono 'uhingá ko e fakamalanga na'e me'a mai 'aki 'e he Fika 1 'o e Hou'eiki Nōpelé. Ki he puipuitu'a 'o e kupu ko ení Sea ko hono

'uhingá he 'oku māliuliu 'a taimi, pea ko e 'uhinga ia na'e fai ai e kole Sea, na'a laumālie lelei e Feitu'una, kae 'uma'ā 'ōmai ha 'a e *second opinion* hangē pē ko ia na'e fakahoko he kuohilí. Fie taki ho'omou tokangá Hou'eiki ki he kupu 51 e Konisitūtoné, kupu 1 'a ia 'oku pehē: **Kuo pau ke 'i he Kapineti 'a e mafai pule 'o e fonuá, 'a ia kuo pau ke nau ma'u 'a e ngafa 'o e fengāue'aki fakataha mo e tali ui ki he Fale Alea, 'a e ngaahi fatongia pule 'o e fonuá.** Fakamolemole Sea kau fakahoko faka-Pilitānia atu mu'a ko u tui 'oku mahino ange 'a e poini 'oku feinga ki ai e motu'a ni. *The Executive authority of the Kingdom shall vest in the Cabinet, which shall be collectively responsible to the Legislative Assembly for the executive functions of the Government...*

<008>

Taimi: 1607-1612

Mateni Tapueluelu: ... lao kotoa pē 'e fa'u mai Sea 'e 'ave alu ia ki he *Executive* pea 'oku tu'utu'uni ia he kupu ko eni ke nau tali ui fakataha. Pea nau to e fa'u lao fakafo'ituitui pē ...

'Eiki Palēmia: Sea ki'i fakatonutonu e Fakafofonga. Ko e me'a pē eni na'a ne fai ko ē ko e fo'i 'uhinga pē eni na'a ne 'ai mai kimu'a pea tau toki mālōlō 'oatu e fokotu'u. Pea 'osi 'ave ki he Fakahinohino Laó pea 'oku ha'u mai he Fakahinohino Laó 'a e, ko u pehē au 'oku ou tui au ia 'oku 'osi 'ilo pē he Fakahinohino Laó 'a e sekisoni ko ē. Ka ko e toe, ko hono toe lau mai pē eni ke tau toe fanongo ki ai. Ko u tui hangē pē ko 'eku lave 'anenai 'oku 'i ai 'etau tau'atāana pea ko e Fale fa'u Lao eni. 'O 'oua te tau hanga tautolu ia 'o ta'ota'ofi e kakai 'oku fa'u lao pea ko e fakakaukau ko ē 'oku tau movetevete ai 'oku 'ikai ke u tui pehē. 'Oku 'ilonga pē tokotaha fakamovetevete ia 'oku 'ilonga pē ia mo e tokotaha ko ē 'oku vilita'e'unua noa'ia 'oku mahino pē ia. Ka ko 'etau me'a tautolu ko eni ka tau ka vivili ke fai ha me'a ke lelei ko e founga ke fa'u lao mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 2.

Poupou ki he fokotu'u Pule'anga kae tokanga ki he ma'uma'uluta e Kapineti

Semisi Sika: 'Oku ou poupou atu pē au ki he fokotu'u ko eni 'a e 'Eiki Palēmia. 'Oku 'osi mahino 'aupito pē 'a e fakalea 'o e laó 'oku 'i ai pē foki 'a e me'a ia 'oku 'ikai ke fu'u maa'ūsia 'e tu'a pea mo e fale'i fakalao 'oku maa'ūsia pē 'i Fale ni 'i he a'u tonu. 'Oku 'ikai foki ke tapu'i heni hono 'ōmai ha lao ia ha Hou'eiki Mēmipa Kapineti 'oku 'atā pē ko hono 'ohifo pē ki Kapineti pea ha'u mei ai ki Fale Alea ni. 'Oku ou hoha'a atu Sea koe'uhí ko e ma'uma'uluta 'o e Kapineti 'e malava 'e he founga ko eni ke ne fakatupu ha ngaahi feke'ike'i mo ha ngaahi fetō'aki kehekehe. 'E fiema'u 'aupito 'a e ngaahi lao kotoa 'oku ha'u mei Kapineti ke nau taha pea toki 'ōmai ki Fale Alea ni. Ko e laumālie ia 'oku 'oatu ai 'eku fokotu'u 'Eiki Sea mo 'eku poupou ki he founga lolotonga 'oku 'ikai ke, ki he tui 'a e motu'a ni ko e founga lolotonga 'oku ne tapu'i ha taha he Kapineti ke fokotu'u lao 'oku 'atā pē ia kae toumu'a ha'u 'i Kapineti pea toki 'ōmai ki Fale Alea ni ko e, 'ikai foki ke u fu'u hoha'a e motu'a ni he 'oku 'ikai ke u 'i he Kapineti ke u taukave'i ka ko 'eku sio 'a'aku ki he sio lōloa ko e Kapineti mo e Kapineti 'e ha'u 'i he kaha'u ke fakapapau'i 'aupito 'aupito 'oku leva'i pea pule'i 'aupito he 'Eiki Palēmia 'a e me'a kotoa 'oku ha'u mei he Kapineti. Na'a faifai ange ka 'i ai ha lao 'e fepaki pea ko hono ngaahi kaukovi 'e 'i Kapineti pē 'e

sai pē ‘a Fale Alea ni ia he ko e kongā pē ia ‘oku tō mai ki loto ni pē ‘e ha’u ‘i Kapineti pē ‘e ha’u fakafokitu’itui ko e koloa pē ‘oku a’u mai ki Fale ni. Ko ‘eku fale’i ‘a’aku pea mo ‘eku na’ina’i Sea koe’uhī ko e tu’u ko ē ‘a e Kapineti ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘aupito ke nau feongoongoi mo nau taha ‘i he ngaahi lao kotoa pē ‘a ē ko ē na’a ku lave ‘anenai ‘oku ‘ikai ke ‘ilo pē ko e hā ha fa’ahinga me’a ‘e ta’ema’u ‘i Kapineti ka hanga ha taha ‘oku fiema’u ha’ane lao ke fakalelei’i ‘i he mo’ui ‘ave ki he Minisitā Mo’ui ke ne fakahū mai ka ‘oku ai ha taha ‘oku ‘i ai ha’ane lao felāve’i mo e takimamata ‘ave ki he Minisitā Takimamata ke ne fakahū mai. Fiema’u ha me’a ki ‘oseni ‘ave ki he Minisitā Toutai. Fiema’u ha ngaahi makakoloa ‘ave ki he Minisitā Fonua ke ‘uhinga te ne langa’i ai e ngāue ‘a e Kapineti.

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: Fakatonutonu atu Sea. Fakatonutonu atu kātaki pē ‘Eiki Sea ...

Semisi Sika: Mālō.

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: He tu’u tu’o ua. Tapu mo e Feitu’una ko ‘eku tui ‘Eiki Sea hangē pē ko ia na’a ku fokotu’u atu ‘anenai ko Kapineti ‘oku ‘i he Palēmia ia ‘ene ma’uma’uluta mo ‘ene maau. Tukuange pē ia ki he ‘Eiki Palēmia ka tau foki pē ki he Konisitūtone ‘oku ne tu’utu’uni mai ‘a e taha ke fa’u lao e Mēmipa ko e hā e founa ngāue ko ē ‘e ngāue’aki ‘e he Kapineti ‘oku ‘i ai pē *manual* ‘a e Kapineti ‘oku ‘i ai mo hono Sea ke ne tu’utu’uni ‘a e ‘ū me’a ko ē ‘oku hoko pea ko u tui pē au ‘oku pau pē ke fai e feongoongoi ko u kole atu ‘Eiki Sea ...

<009>

Taimi: 1612-1617

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: ... fakatatau ki he tu’utu’uni, ko e faka’uhinga’i ‘o e lao, ‘oku ‘i he Feitu’una pē, pea ‘oku aofangatuku, kupu 1 pē ia. Ko ia ‘oku ou tuku atu pē ‘e au ki he Feitu’una ‘Eiki Sea, ko e tu’u ko ē, he ‘oku mahu’inga ange ‘a e me’a ko ē ‘oku tu’utu’uni ‘e he’etau Konisitūtone ko ‘etau ngaahi fakakaukau ‘oku fokotu’u ko u tui ‘oku ‘i he ‘Eiki Palēmia ia ke ne fokotu’utu’u ‘ene ngāue mo ‘ene kau Minisitā ki he ‘ū me’a felāve’i mo eni ‘Eiki Sea. ‘Oku ou fokotu’u atu.

Fakamahino fokotu’u Kōmiti Lao ke liliu Tu’utu’uni Ngāue Fale he ‘oku lolotonga fepaki ia mo e Konisitūtone

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko e fokotu’u ko eni na’e ‘osi ‘ave foki ki he Kōmiti Lao, pea ko eni kuo fakafoki mai mei he Kōmiti Lao mo e fokotu’u ‘a e Kōmiti Lao ke tau tali ‘a e fokotu’u ko eni. Makatu’unga pē he ngaahi fale’i fakalao kuo ma’u ‘e he Kōmiti Lao, pea kuo lau mai ‘e he ‘Eiki Palēmia mei he ‘Ateni Seniale. Kae kehe ‘oku ‘i ai e ngaahi faka’uhinga makehe ‘oku ‘ohake ‘i he Fale ni he efiāfi ni, fakatatau ki he laumālie ‘o e Konisitūtone pea mo e ngaahi makatu’unga na’e fa’u ai, pea ‘oku ‘i ai mo e tokanga mo e hoha’a mei he kau Fakafofonga Fale Alea na’a hoko ha ngaahi ola kehe ia ‘oku te’eki ai ke tau ‘amanaki ki ai kapau ‘e liliu.

Hili ko ia Hou’eiki ko ‘etau, ko e fokotu’u mai e ‘Eiki Palēmia ke tau liliu ‘a e tohi tu’utu’uni ke fakafoki ki he’etau Konisitūtone fakatatau ki he faka’uhinga ‘a e Kōmiti Lao pea mo e ‘Ateni Seniale ‘oku lolotonga fepaki ‘a e Konisitūtone pea mo ‘etau Tu’utu’uni Ngāue.

Fiema’u fale’i fakalao hono ua fekau’aki mo e Fokotu’u fika 1/2020

Kae kehe ko e anga ia ‘etau fakamā’opo’opo ‘a e fokotu’u ko eni kuo ‘omai mei he Kōmiti Lao, pea ‘oku ‘i ai mo e fokotu’u mei he Fakafofonga Tongatapu 4 ke ‘omai ha *second opinion*, kiate au ‘oku ‘ikai ko ha me’a kovi ia ke ‘omai ha toe fale’i, ‘a ha, pea ‘e tokoni ia kiate au ‘i he’eku faka’uhinga’i e lao, kapau ‘e 2 ‘a e faka’uhinga lao, pea kapau ‘e ‘omai e faka’uhinga lao ko ē hono 2 ‘oku tatau pē mo e AG, pea ‘oku mahino leva ‘a e tu’unga ‘oku tonu ke tau fou ai, ka ko e me’a ko eni te u kole ki he Kalake ke toe ‘omai ha fale’i fakalao ke ua’aki e fale’i ko eni ‘oku ‘omai mei he AG, toki fiemālie leva pea mo tau’atāina ‘etau hoko atu. Mahalo ‘e lava pē ‘o fakakakato mai ‘i loto he uike pē ‘e taha, ka ‘i he’ene pehē pau pē ke tau foki mai ‘o tu’utu’uni ‘a e Fale ki he Fokotu’u Tu’utu’uni ko eni. Pea te u to’o ‘e au ‘a e ‘asenita fika 5.6 mei he’etau ‘asenita kae ‘oleva kuo fakafoki mai ha fo’i *opinion* hono 2 ke fakahū mai’aki ‘i he’etau fakataha hoko.

Hou’eiki ko ‘ene ngata ia ‘etau ‘asenita ki he ‘aho ni, ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi ngāue na’e tukuhifo ki he Kōmiti Kakato, ‘oku ou tui mahalo te tau lava pē ‘o fakakakato ia ‘apongipongi, ‘oku ‘i ai e ‘amanaki ke fakahū mai he Pule’angá ‘enau ngaahi lao ‘e hongofulu tupu, kole atu ki he ‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o ke kātaki fakama’ala’ala mai e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi Lao Fakaangaanga ‘a e Pule’anga.

Tu’unga ‘i ai ngaahi Lao Fakaangaanga Pule’anga ke fakahū mai ki Fale Alea

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: Ko ia, tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea, tapu mo e Palēmia mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale.

‘Eiki Sea na’e toki lava hono fakamo’oni’i e ngaahi lao ko ia he ‘aho ni, pea ‘oku mahalo pē ‘oku fakahū mai ‘i he efiāfi ni, ‘a e lao ‘e hongofulu tupu, pea ‘oku ‘i ai foki mo e lao ‘oku lolotonga lele ‘i he *process* ko ē ‘a e Pule’anga ki he *illicit drugs*. Ko ia ‘oku kole ko ē ki he Feitu’una ‘Eiki Sea fu’u fiema’u ke fai ‘a e ngāue koe’uhí ko e *drugs* ‘oku ‘alu pē taimi ia mo e fu’u lahi angé, toe fiema’u ha fakamaau toe fiema’u mo ha kau loea ‘a e Pule’angá ‘o fo’i loea fo’ou ‘e 5 ki he *drugs* pē, pea ko e a’u ki he taimi ni kuo a’u ki he ta’u 13 ‘a hono pā’usi’i ‘o e *drugs*, pea ‘oku fai e ngāue fakavavevave ko eni ‘Eiki Sea ke hiki ‘a e ngaahi tautea pea fakalahi mo e ngaahi hia, he ‘oku ‘i ai e ‘ū me’a ia ‘i he taimi ni ‘i he Lao *Drugs* ‘i he taimi ni ‘oku ‘ikai ke lava ia ke, ke mo’ua ...

<005>

Taimi: 1617-1622

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: ... ‘i he taimi hopo ka ‘oku feinga’i e lao ko eni ‘oku ‘amanaki ke to e fakahū mai ke fakakakato e ngaahi me’a ko ia mo a’u e tautea ki he tautea mate. ‘Eiki Sea ko e me’a pē ia ‘Eiki Sea ko e ‘ū lao ko eni ‘e hongofulu tupu ia ‘oku fekau’aki mo e fakalelei’i e fili mo e Lao ki he Ngaahi Faihia ‘i he Fili mo e ‘ū me’a ko ia hangē ko e fili ko ē ‘o e ‘ofisakolo mo e pule fakavahe ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ngaahi *offences* ia ai pea ‘oku toki fakakakato mai ia he ‘ū lao ko eni ‘oku toe fakahū mai ki he Fale ni ‘e ‘Eiki Sea mālō.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki ko 'ene ngata ia 'etau ngāue ki he 'aho ni kole atu ke toloi e Fale ki he 10 'apongipongi mou me'a hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Fakahoko he 'Eiki Sea ha kelesi ko e lava ia 'a e feme'a'aki 'a e Fale ki he 'aho ni toloi e Fale ki he 10 pongipongi Tusite)

<007>